

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

PROTESTÁNS SZEMLE.

SZERKESZTI

SZŐTSFARKAS,
A M. PROT. IROD. TÁRSASÁG TITKÁRA.

A Protestáns Szemle, mint a Társaság folyóirata,
július és augusztus kivételével minden hó 15-én
jelenik meg.

Az egész évfolyam előfizetési ára nem tagoknak 4 frt.

A Szemle jelen füzetének bolti ára 50 kr.

BUDAPEST,
HORNÝÁNSZKY VIKTOR KÖNYVNYOMDÁJA.
1897.

TARTALOM.

I. ÉRTEKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK:

1. Jézus hegyi beszéde. *Dr. Erdős József* 289
2. Praeceptor Germaniae. (Befej. közl.) *Stromp László* 300
3. Állam és egyház viszonya (Befej. közl.). *Csiky Lajos* 314
4. Comenius a felső oktatásról. (Befej. közl.) *Jause Vilmos* 328

II. EGYHÁZI SZEMLE:

- Hazai egyházi élet * 339

III. IRODALMI SZEMLE:

a) Hazai irodalom:

1. Szilády Á.: Dévai B. Mátyás hittani könyve. *Sz. F.* 345
2. Koncz József: A m.-vásárhelyi kollégium története. *V. F.* 346
3. Zoványi Jenő: Theologiai ismeretek tára. *Sóváradi* 350
4. Margalits Ede: Magyar közmondások. *F.* 351

b) Külföldi irodalom:

1. Müller: Julius Dr. als Ethiker. *Sz. M.* 352
2. Beiträge zur Reformationsgeschichte. *Sz. M.* 354
3. Kugelgen: Kant's Auffassung von der Bibel. *Sz. M.* 355

A Magy. Prot. Irod. Társaság Alapszabályaiból.

A társaság tagjai: 4. §. A társaság tagjai ötfélék: a) pártfogók, b) alapítók c) rendesek, d) pártolók és e) segélyező tagok. 5. §. Pártfogók legalább 500 frtot, alapítók pedig legalább 100 frtot vagy lefizetnek, vagy kötelezvény által biztosítanak 5%-os kamattal a társaság pénztárának. Rendes tagok 5 évi kötelezettséggel évenként 6 frtnyi; pártoló tagok 3 évi kötelezettség mellett 3 frtnyi díjat fizetnek. Segélyezők azok, a kik egyszer-mindenkorra az alapítványnál kisebb összeget adományoznak.

Ingyen kapják: a társaság pártfogói az összes kiadványokat; az alapítók a Szemlét, a «Koszorú»-t és a monografiákat; a rendes tagok a Szemlét és a monografiákat; a pártoló tagok pedig a Szemlét.

JÉZUS HEGYI BESZÉDE.

(Első közlemény.)

Az újszövetségi kánonnak kiválóan fenséges alkotó része az a három terjedelmes fejezetből álló remek beszéd, mely az Idvezítő ajakáról, mindjárt prófétai fellépésének első időszakában, a tanítványok és az ezek köré gyűlt nagy sokaság előtt elhangzott. Tartalmi mélysége, gondolatainak örökigaz volta, hangjának elragadó bája, előadásának varázsereje s minden időkre érvényes vezérlő és irányító hatalma oly egyedüli és mintaszerű, hogy ezt a bibliai írók is alig, a későbbkorú szellemi munkások meg épen nem érték utól. És ez igen természetes. Hiszen azt a tisztet, melyet az ószövetségi próféták az Isten Lelkének ihlete és vezérlete következtében teljesíteni hivatva valának, a szó legvalódibb értelmében az a mennyei követ töltötte be, a ki a Szentlélek teljességéből, mennyei küldetésének mélységes tudatától indítva nyilatkoztatta ki nekünk a mi váltságunk felől megállapított titkos isteni végzést és változhatatlan akaratot, hirdetvén — mint sem előtte, sem utána senki igazabban — a szegényeknek az evangéliomot, a foglyoknak a szabadulást és a lelkiépen megkötözötteknek a bűn tömlőczéből való megváltatást. Bizonyára sohasem támadott nagyobb próféta Izráelben, mint a mi Urunk, a kit mind saját bizonyágtétele (Máté 13, 57. Lukács 13. 33. János 4, 44.), mind a sokaság és tanítványai vallomása (Lukács 7, 16; 24, 19. János 4, 19.), mind tanításainak s tetteinek csodálatos volta, az egyetemes emberiség legfőbb prófétája gyanánt igazolt. Méltán foglalkoztak tehát ezen ő beszédével eleitől fogva az evangéliom magyarázók

s nem ok nélkül tekintik azt a keresztyén hit- és erkölcsan művelői is az Isten törvénye szellemi és igaz értelmezésének kútfeje gyanánt. Pedig ennek a beszédnek a szerkezete, gondlatmenetének a rendszere annyira elüt a világi szónoklat formáitól s jellegzetes tulajdonságaitól, hogy e szempontból távolról sem tarthatjuk mintának. Ám, hogy ezt mégis, *az Isten országának aranybullájaként* tekinti és fogadja el a keresztyén hittudomány, az világosan érthetővé lesz előttünk, ha keletkezése indokát, igazeredetűségét, alapgondolatát, tartalmát és célját kellőleg megértjük s másokkal is megértetni tudjuk.

I.

Mint hajnalpir után a fénylő nap, akként jelent meg a bűn éjszakájában tévedező emberiség üdvére Jézus, a ki feje a prófétáknak. Nyilvános működésének kezdetén épen úgy, mint egész tanítói pályáján, kettős ténynyel vonta magára a közfigyelmet; nevezetesen *az Isten országról szóló evangéliom* hirdetésével és az ennek isteni eredetét s igazságát megerősítő *csudatételeivel* (Máté 4, 23.). Ajakáról Izrael összes fiaihoz ugyanaz az ige szállt tova, a melylyel kevéssel előbb bemeztő János Judeának pusztájában hívogatta Istenhez a népet: *Térjete meg, mert elközelített a mennyeknek országa* (Máté 4, 15.). Idvezítő Urunk, a kinek földre szállásával az ótestamentomi vallási szervezet minden intézményével együtt, tényleg létezni megszűnt, mert benne az üdvigéret testet öltött, nemcsak a nyílt égboltozat alatt, de a zsinagógákban is hirdette ezt az üdvtényt. Pedig a zsinagógák főfelügyelői és a vének tanácsa, nagyon is éber szemekkel őrködtek a felett, hogy a törvény és próféták írásainak magyarázatát kizárólag tanult egyének végezzék, vagy kivételesen olyan tehetséges emberek, a kikről a nép meggyőződött a felől, hogy szellemi képességeiknél s életöknél fogva méltán megérdemlik azt a bizodalmat, hogy oktatásaikat meghallgassák és kövessék. S ezt a szellemi és erkölcsi fölényt Jézustól még ellenségei sem vitatták el. Innen van az, hogy oly nagy álmélkodással hallgatták tanításait, látva, miként ő, noha nem iskolai tanul-

mányai útján ismerte Mózes és a próféták írásait (János 7, 15.), azokat mégis oly mélyrehatóan, lelki és igazi értelemben tárja a hallgatóság elé, mint a hogy a holt tantételek és betanult mondások nyüge alatt nyögő írástudók és farizeusok tenni nem bírták. Míg ugyanis ezek, Mózes tekintélyére hivatkozva (János 7, 52. Apost. Csel. 23, 4.), a nép lelkiismeretét, értelmét és életfolyamát teljesen hatalmuk alá igázták, sőt uralkodóikat is felettébb befolyásolták: addig Jézus ugyanazon az alapon, a lelki szabadság, felvilágosodás és feddhetetlen élet elveit hirdette s valósította meg úgy, hogy őt a korabeli zsidók átaljában *rabbi* gyanánt ismerték el. Egészen természetes tehát, ha mindjárt prófétai felleptekor seregelt hozzá a nép, hallgatni beszédeit, melyek lélek és élet igéi.

Ezt a hegyi beszédét is Jézus, prófétai nyilvános munkálkodásának első esztendejében tartotta Galileában, a Genezáret tó közelében fekvő hegyen. Körülötte valának tanítványai s nagyszámú sokaság; mert tudományának híre s tetteinek látása ellenállhatatlanul vonzotta hozzá az Isten igazsága után éhező és szomjúhozó lelkeket. Érezték a nép jobbjai, hogy az, a kire a bementéskor Istennek Lelke reászállott, valószínűséggel az a várva-várt Messiás, kit a mennyből aláhangzott szózat Isten szerelmes Fiának nyilatkoztatott ki. Mily más-képen is tanított ő, mint a hogy Hillel és Sammai magyarázták az Írást. Ezért kezdték üldözni a tekintélyökre és hatalmukra féltékeny főpapok, úgy, hogy keresztelő János bebörtönöztetése után (Máté 4, 12.) Judeából visszavonult a jobbára pogányoktól lakott Galileába. E tartomány dús termékenységű, gyönyörű fekvésű, szelíd éghajlatú környékein, kiváltképen pedig a Zebulon és Naftali nemzetség határszéli népes városában, a Damaskusból Akkóba és Tyrusba vezető nagy országút mentén fekvő Kapernaumban tartózkodott s a kellemes változatú hegyektől szegélyezett, három mértföld hosszú s másfél mértföld széles, haldus Genezáret tó, más néven Tiberias tenger vidékein tanított, a hová tömegesen tódult a nép mindenfelől, hallani ajkairól az örök élet igéit. Beszédei az Isten örök lényének és akaratának kinyilatkoztatásai s a

mennyek országáról szóló igazságok valának, melyeket eleve megjelentett neki az Atya (János 17.). Így hát Jézus nemcsak bemelegítése idejétől, de eleitől fogva tökéletesen tudta messiási küldetését, ismerte hivatását s már országa eljövételéről szóló első szózatával (Máté 4, 17.) kétségbevonhatatlanul igazolta, hogy ő az ígért és várt Szabadító. Annak okáért, midőn látta, hogy az övéi, a kik közül és a kikhez jött, még mindig nem akarták megérteni azt, hogy a próféták jövendölései ő benne immár beteljesedtek, s midőn tapasztalta, hogy Izráel szétszéledett juhait látván nem látnak s hallván nem hallanak: ekkor elérkezettnek tartotta az időt arra nézve, hogy tanítványai s a köréje gyűlt nép előtt kifejtse s minden oldalról indokolja amaz első szózatának jelentőségét, horderejét és célját s hogy úgy mondjam, programot adjon arról: kicsoda ő, kitől és miért jött, s mi vár azokra, a kik hittel hozzá csatlakoznak s vele, általa és mellette mind a végig állhatatosan kitartanak.

A hegyi beszédet Máté evangélista, a ki tanítványi és apostoli tisztéből folyólag az Úr prófétai és királyi méltóságának hű rajzolását tűzte ki feladata gyanánt, oly terjedelmesen és egymásból folyólag közli, mint a hogy azt synoptikus társánál. Márknál (V. ö. 4, 21. 24; 9, 49. 50; 11, 25. 26.) épen nem, Lukácsnál (6, 20 kk.) is csak összevont, részleges tartalommal találhatjuk meg. Ez a körülmény különféle feltevésekre szolgált indokul. Némelyek (Erasmus, Osiander, Hess, Storr, Lange) Augustinus nyomán (de consensu evangel. 2, 19.) úgy gondolkodtak, hogy Máté és Lukács, Jézusnak két különböző időben tartott hegyi beszédét közlik. Szerintem azonban ez a felfogás indokolatlan. Mert hogy Máté látszólag másként jelöli meg e beszéd tartásának színhelyét (ἀνέβη εἰς τὸ ὄρος 5, 1.) mint Lukács (ἔστη ἐπὶ τόπου πεδινοῦ 6, 17.), azt nem úgy kell felfogni, mintha ők csakugyan más-más helyre gondoltak volna.

A dolog úgy áll, hogy az Úr. miután a hegy emelkedettebb térségén szólott tanítványaihoz és a sokasághoz, a hegy aljában elterülő tisztás térre lejőve, itt folytatta s befejezte beszédét ugyanazok előtt, kik körötte voltak s

beszédét elejétől végig hallgatták. Viszont nem osztom az ihletésről képzelt azt a túlzó nézetet sem, mely szerint Máténak is, Lukácsnak is, az ihletés elvéből folyólag, oly teljtartalmilag kellett megörökíteni az Úr beszédeit, a mint ő azokat elmondotta és így a fenforgó két közlemény is szó szerint, két külön alkalommal mondott beszédnek a szövege. Ma már tisztán látjuk, hogy az erőtelen, gyarló tanítványok merőben képtelenek voltak visszaemlékezni mindenre, a mit láttak és hallottak, és így azt sem állíthatjuk, hogy a mit láttak és hallottak, azt minden mozzanatában feljegyezték volna. Azt is tudjuk, hogy Jézus maga sem fejtett ki előttök mindent, a mit pedig tehetett volna. Mert ha szinte még sok mondani valója volt volna is, el kellett sok dolgot hallgatnia, látván, hogy a tanítványok még nem bírják megérteni az Isten országának titkait (János 16, 12.). Csakis, mikor az Atya az ő Fiának ígérete szerint ama vigasztaló és tanító Szentlelket kitöltötte a tanítványokra: akkor értették meg ők teljesen az Úr beszédeit és tetteit. Ámde a Lélek sem juttatta eszökbe mindazt, a mi szemeik előtt lefolyt, hanem csakis azt és oly mérvben, a mit és a mily mérvben velök közleni szükségesnek tartott és megjelenteni akart. Szerintem a hallgatóság szintén ugyanaz volt mind a két evangélista szerint és ugyanazon beszéd folyamába illeszthető be az is, hogy az Úr a hegyen, a körében levő tanítványok (Máté 5, 1.) és az álmélkodó sokaság (Máté 7, 28.) tanítása végett leült, majd aztán alájöve a tisztás térére, tanítványai és a nagy sokaság körében (Lukács 6, 17.) megállott.

Azt is felhozzák egyesek (Wieseler, Tholuck, Hilgenfeld, Holtzmann) a Máténál olvasható *szövegezés* ellen, hogy Jézus, tanítói működésének ily korai időszakában, még nem igen vitatkozhatott volna oly erélyesen és hatásosan a farizeusok és írástudók ellen, mert ezzel a hanggal idő előtt oly irányban és oly tényekre hívta volna fel a közvéleményt, a mint mindezt a tömeg még ekkor nem volt volna képes felfogni és megérteni. De vajjon hát később elég érett volt-e a zsidóság az evangéliom mélységes igazságainak felfogására s elfogadására? Nem méltán mondhatta-e el az Úr, Izráel egész

házáról, a mit Korazin és Bethsaida lakóihoz szólott: Jaj nektek, mert ha Tyrusban és Sidonban, azaz a pogányok között történtek volna ezek a csudatettek, melyek ti nálatok történtek, gyászruhában és hamuban régen megtértek volna (Máté 11, 21. Lukács 10, 13.). Mivel tehát e két evangéliumi tudósításnak mind a kezdete és befejezése egyező, mind tartalmi tekintetben lényegileg összhang jellemzi őket, nézetünk szerint itt csakis ugyanazon egy beszéd két szerző által való közléséről, de nem két különböző beszédről lehet szó.

A mi az *igazeredetűség és eredetiség* kérdését illeti, kétségkívül Mátét kell elfogadnunk. (Igy Tholuck, de Wette, Weiss és többen.) A kik ezzel ellenkezőleg Lukácsnak tulajdonítják az eredetiség előnyét (Olshausen, Wilke, lényegileg Bleek és Holtzmann is), azok felelni látszanak azt a körülményt, hogy Lukács előadása befejezetlen, részleges és szakadozott, ellenben a Mátéé oly élénk, szabatos, kapcsolatos, egységes. e mellett részletes, mint a hogy ezt az Idvezítő fenséges tanításánál jelenlevő és így közvetlen fültanu tudósításától megvárhatjuk.

Nevezetesen mi úgy vélekedünk, hogy Máté már ott volt a hallgatóság között, ha szinte ő, tanítványul történt elhivatásáról, evangéliomának későbbi folyamán (9, 9.) értesít is bennünket. Sőt, mint írni, olvasni tudó vámszedő bizonyosan feljegyzéseket is tett e beszéd gondolatmenetéről, úgy hogy annak kész alapvázlatát már magával vitte a hely színéről. Hogy Márknál hiányzik ez a beszéd, ez csak azt igazolja, hogy ő ennek tartalmáról nem értesült, illetőleg a felől nem nyert kijelentést, a mi azonban evangéliomának becsét és fontosságát legkevésbé sem csökkentti.

A hegyi beszéd *alapgondolatát* tekintve tudnunk kell, hogy e szempontból szintén eltérőleg vélekedtek az írásmagyarázók. Kálvin szerint (Amsterdami 1667. kiad. 64. l.) ez a beszéd Jézus tudományának össz foglalata, melyben az igazi boldogságról szól. De Wette nézete az (Kurze Erkl. III. kiad. 59. l.), hogy Jézus e szózatában azokat a váradalmakat és érzület nyilvánulásokat magyarázza meg, a melyeket ő mint Messiás, az általa alapítandó Istenországban valósít meg, azok

számára, a kik oda eljutni óhajtoznak. Ehhez képest az uralgó mulékony reménykedések ellen emeli fel szavát, kimutatva az alantjáró zsidós nézetekkel ellentétben a magasabb fokú keresztyén erkölcsi világnézet lényegét. Lange (Bibelwerk III. kiad. 57. l.) pedig úgy vélekedik, hogy Idvezítőnk a mennyek országának igazságát, az ószövetségi theokratia igazságához való viszonyában fejti ki s ez alapgondolat körül mozog az egész beszéd tartalma. Strauss szerint Jézus, az ő valláserkölcsi működésének alapelveit akarta itt velős mondások révén megvilágítani (Leben Jesu III. kiad. 253. l.). Végül, hogy még egyet említsünk, Weizsäcker e beszéd súlypontját Jézusnak a törvényhez való viszonyzatában keresi, s abban a főgondolat kifejezése folyamán, több rokontartalmú eszme későbbi beékelését látja (Das apost. Zeitalter 1892. II. kiad.). Szerintünk e beszédnek sem alapgondolata, sem kifejtése nem új. Mindkettőt ott találjuk, ha szinte szétszórta is, Mózes és a próféták írásaiban.

Idvezítőnk itt az Isten örökigaz kijelentésének és országa lényegének igazságát tárja fel tanítványai és a sokaság előtt az egyetemes emberiség számára. Hogy e közben az ellentétek feltüntetése s a zsidó néphit ferdeségei ellen való vitatkozás elől nem zárkózott el, sőt minderre hangsúlyozottan rámutatott, az a dolog természetéből önként folyik. Epen ez a tanítási modor indította a népet a modern theologusok által is emlegetett azon kérdés felvetésére: Micsoda új tudomány ez? (Márk 1, 27.) Ők ugyanis abban a balhiedelemben voltak, hogy Jézus nyiltan hadat izent Mózesnek és a prófétáknak, mivel nem úgy tanít, mint a nagy tekintélyű és csalhatatlanoknak képzelt farizeusok és írástudók cselekedték. Csakhogy ezek a lelki vakságban született és megrögzött vezetők, magokkal együtt az általok vezetett népet is a tudatlanság és romlás örvényébe sodorták. Ezek ellen, de egyáltalában nem Mózes és az Írás ellen intézte Jézus, bíráló és elemező oktatásait, midőn a Szentlélektől sugalt igazi írásmagyarázat révén felmutatta, életével s mind halálig hű fiúi engedelmességével megerősítette, miként kell teljesíteni az Atya akaratát, mely az ószövetségi iratokban már előre kife-

jezést nyert (*Böhl*, Dogmatik 366. l.). Izráel népének e szent kánonát Jézus a keresztség és feltámadása után a megdicsőülésig hódoló tiszteletben tartotta; abban saját létét és hivatását a leg-hívebben feltüntetve látta s Isten kijelentett igéjének vallotta és hirdette (*Kähler*, Jesus und das alte Testament. 1896. 18. l.). Prófétai pályájának első mozzanatától kezdve, az a tudatosság vezérelte, hogy hivatása e világon nem más, mint a törvény és próféták mondásainak betöltése (*Seeberg*, der Tod Christi. 1895. 370. l.). S ezt nemcsak tudta, de meg is valósította. E tényeket ismerve, kérdezzük az ellenkező gondolkodásúaktól, ha vajjon feltehető-e az Jézusról, hogy ő, messiási hivatásának tudatában Mózes és a próféták ellenében akart volna fellépni, mint új törvényhozó, vagy mint vallási reformátor? Egyáltalában nem. Az ezen beszédéből világosan megérthető törvényt magyarázata a mily tökéletes összhangban van mennyei Atyjának örök igéjével, melyhez sem hozzá nem tett, sem belőle el nem vett egy vonást vagy betűt sem (*Deut* 4, 2.): ép oly ellentétben van korának hagyományos farizeusi tanítmányaival, melyek az Írás lelki igazi értelmének elferdítéséből, elfogult faji és párt-érdekek istápolására felhasznált hamis magyarázatokból voltak összegyűjtve. A törvényről, istentiszteletről, erkölcsi életről, örökkétartó boldogságról képzelt eme — különben általánosan elterjedett — visszás és téves elveket írtotta s azok hirdetőit ostorozta Jézus, hirdetésén nem a saját nevét és dicsőségét, de egyedül mennyei Atyjának akaratát s országa evangéliomát, mint amaz ígért Immanuél, a kiben testet öltött az ótestamentom minden jóslata és reménye (*Wichelhaus*, Akadem. Vorlesungen 1876. II. 142. l.). Szóval Jézus e hegyi tanításában a farizeusok téves tan- és élet-elvei ellenében, Mózes és a próféták írásainak védelmére, megmagyarázza s felmutatja az egész emberiség előtt Isten örökigaz kijelentésének és országa lényegének igazságát, a mint ezt meggyőzően igazolja *a tartalom*.

Az evangélista ugyanis, a beszéd tartása idejének és helyének bevezetésszerű rövid jelzése (1. 2. v.) után, közli az Úr tanítását, a mint ő, egyes zsoltárok (V. ö. Zsolt. 1, 32, 119.) kezdetére emlékeztető szavakkal hirdeti az Isten

országának boldogságát. végetlen irgalomról tanuskodó igéretetek alakjában elsorolva azokat az üdvjavakat, a melyek az itt jelzett tulajdonságokkal felruházott választott hívőkre váraкоznak a mennyekben. Minden feltétel nélkül boldogítja Isten a szegényeket, bánkódókat, szelíd lelkűeket; boldogítja az igazság után sovárgó, irgalmasságot gyakorló, tisztaszívú, békességszerző földi vándorokat, a kik az üldöztetéseket is eltűrik az igazságért (3—10. v.). Ez utóbbi gondolattal kapcsolatban boldogoknak mondja körülötte levő tanítványait, a kikre az ő nevéért a világ kicsinylő gúnyja, gonoszsága s ellenkezése miatt sok szenvedés vár s így szükségök lesz az erőre és vigasztalásra. Minden veszteségökért bőszes kárpótlásban fognak részesülni oda fenn; hiszen a prófétákhoz hasonlóan, a bűn és kárhozatalma felett kivivandó győzedelemre választotta és bocsátja el őket az Úr (11. 12 v.) Ehhez képest körvonalozza előttök hivatásukat s rendeltetésöket, e két vezérlő elvet kötvén szívökre: Ti vagytok a földnek a sava, ti vagytok a világnak a világossága! (13—16. v.) Só és világosság módjára kell nekik is megóvni e világot az erkölcsi. szellemi rothadástól és sötétségtől, mire nézve összegezi előttök az Úr a kegyes és szent élet szabályát, a mely az Isten törvényének lelki és igaz érvényesülésében határozódik (17—20. v.). Miután ekként Jézus, Isten kijelentett törvényének változatlan érvényét hangsúlyozza s kinyilatkoztatja, hogy ő azt egyáltalában nem módosíthatja. még kevésbé törölheti el, sőt ellenkezőleg egyenesen azért jött. hogy betöltse a törvényt: önként következik annak világos megmagyarázása, mi módon érhető el mindez? Ha vajjon a törvény nyomában fakadhat-e önzetlen, munkás, felebaráti szeretet? támadhat-e annak szóval és cselekedettel való tökéletes betöltéséből új élet és üde tenyészet? Szóval a kettes törvénytábla második fele miként valósul meg lélekben és igazságban? E magyarázat olvasható az ötödik rész 21. versétől a rész végéig. a hol is a farizeusok igazságával ellentétben, az egész törvény összefoglalata gyanánt, a hamis értelmezés következtében megfogyatkozott s már-már kihalt szeretetet hirdeti. Aztán fokozatosan a hatodik rész első tizennyolcz

versében, az első törvénytábla parancsolatainak, azaz az Isten iránt tartozó kötelességeknek Írás szerint való teljesítéséről szól, kifejtván, hogy úgy a képmutatószkodó adakozás és imádkozás, mint az önámítássá fajult bőjt ellenében, a hitből származó csendes, titkos lelki élet gyakorlására törekedjünk s a megromlott farizeusi erkölcsiség helyett a valódi istenes elveket valósítsuk meg s ne a saját igazságunkat és esetleges megjutalmaztatásunkat, hanem egyedül Isten dicsőségét tartsuk szem előtt. Ennek előadása után áttér a külső életnyilvánulásokat mozgató indokoknak, nevezetesen a szív érzelmeinek és irányának jellemzésére (19—34. v.) s a társas érintkezésben követendő főbb életelveknek feltüntetésére (7, 1—20.), utalva az általa kinyilatkoztatott igének és az Atya akaratának döntő hatályára (21—23. v.) s a hallott beszéd szerint való életnek áldásos voltára (24—27. v.). Záradékkul e tanítás hatásáról értesít az evangélista.

Célja az Úrnak e beszéd tartásával az volt, hogy próféta hivatásáról, messiási küldetéséről a népet meggyőzze. Hadd lássa minden szem, érezze minden szív s hallják meg mindenek, hogy elközelt, megvalósult, igazság lett az Isten országa, az ószövetségi kijelentés által előkészített theokratia ő benne, Jézusban. A kik e tényről megbizonyosodnak, és őt amaz ígért Messiásul elfogadják, azok hisznek is szavának s elhagvva a törvény élettelen, holt cselekedeteit, követik őt, a hit élő fejedelmét. Így gondolkozván a hegyi beszéd céljáról, nem osztjuk a római katolikus theologusok felfogását, mely szerint az Úr e beszédében a Mózes törvényét egészíté ki, bizonyos evangéliomi tanácsokkal és elmélkedés-szerű tanítmányokkal, melyek értelmében a döntő szó a pápaság jogkörébe tartozik. Viszont nem értünk egyet Weizsäckerrel sem, a ki szerint Jézus, a törvényhez való viszonyát s ezzel kapcsolatban az Isten országába való beiktatási elveit akarta volna megvilágítani. Mert ő a törvényt nem tekintette másnak, mint mennyei Atyja örök igéjének s minthogy ezzel még gondolatban sem ellenkezett, nem taníthatta a népet sem más életelvekre, mint a miket a törvény lelki és igazi értelmezése megállapít. Így hát egészen másodrendű dolog az,

hogy vajjon Máté csupán csak az Úr egyes jelmondatait bővítette-e ki hasonló gondolatokkal, avagy az egész beszéd felosztását és egymásutánját is az eredeti szerint közölte-e? Elvitázhatatlan tény az, hogy az egész beszéd, eredetiségre és egységre valló jellemvonásokat tüntet fel annyira, hogy azt csakis közvetlen fültanu írhatta meg így. Eddigi tárgyalásunk indokolt voltát még hathatósabban fogja támogatni a beszéd fenséges gondolatainak összefüggő láncolata, melynek feltüntetését lássuk e tanulmány második szakaszában.

Debreczen.

Dr. Erdős József.

PRAECEPTOR GERMANIAE.

(Befejező közlemény.)

Melanthon azonban nemcsak tudós reformer, hanem egyúttal praktikus iskolaszervező (organisator) is. A középkor vége felé az iskolák, a melyek csaknem kizárólag az egyház hatósága alatt állottak, már a pusztulás igen szomorú képét tárták fel. Melanthon vérző szívvel panaszolja el türingiai egyházlátogatási útján szerzett tapasztalatait. „A visitatiók végével gyakran kimentem és sírtam a nyomor felett, melyet láttam; ki felel arról, hogy a szegény emberek mind mostanig oly nagy tudatlanságban hagyattak? Vérzik a szívem, ha e lelki nyomort nézem, s ki ne jajdulna föl, látván, hogy az ember tehetségei annyira el vannak hanyagolva s hogy a lélek, a mely pedig annyit képes megtanulni s megérteni, még teremőjéről s uráról sem tud semmit!” Luther is, a maga szókimondó erélyes modorában gyakorta korholja a püspököket s papokat, hogy az iskolaügyet teljesen elhanyagolták, a mint ennek egyik ékesen szóló példányát épen a két kátéjának előszavában szemlélhetjük. Minthogy pedig az egyháztól, akkori elmaradt állapotában, az iskolaügynek előnyös megváltoztatása nem volt várható, nem maradt más hátra, mint a világi fejedelmekhez, nemesekhez és városi hatóságokhoz fordulni orvoslás végett Melanthon Lutherrel együtt ez actióban buzgón s fáradhatlanul részt vett. Ajánlja, hogy fordítassanak e célra a zárdák birtokai s iskolaépületül alakíttassanak át a megürült kolostorok. Az általános elmaradottságból eredt iskolaügyi zavarokat jelentékenyen megnövelte a parasztháború, a mely a reformáció addig elért sikereit is

pusztulással fenyegette. „A parochiák nyomorban. A paraszt nem becsüli papját úgy annyira, hogy ha szigorúbb rendet nem teremtünk, rövid időn se papok, se iskolák, se tanítványok nem lesznek s Isten igéje és szolgálata tönkre megy“ — panasolja ez időben Luther s igyekszik a választófejedelmnél elérni, hogy a rend erélyes és beható egyházlátogatások útján állíttassék helyre. Így jöttek létre azok a nevezetes „visitatiók“, a melyeknél még nevezetesebb az ez alkalomra kiadott s Melanthonól szerkesztett „Visitationsbüchlein“,¹ és ennek legértékesebb része, a függelékül hozzáadott úgynevezett „Kursächsische Schulordnung“ 1528-ból.

A mű mindenekelőtt az iskolákról szól általában. „A papok is intsék a népet, hogy gyermekeiket az iskolába adják, hogy ott emberekké nevelkedjenek s megtanuljanak az egyházakban jól tanítani és azokat jól kormányozni. Mert azt hiszik némelyek, hogy elég a papságra, ha valaki németül olvasni tud. — Ez pedig veszedelmes tévelygés. Mert a ki másokat akar tanítani, annak magának nagy gyakorlattal s különös ügyességgel kell bírnia. Hogy pedig ezt elérhesse, sokáig s mindjárt kora ifjúságától kezdve szorgalmasan tanulnia kell . . . Azért, az Isten szerelméért, küldjék a szülék gyermekeiket iskolába, hogy ott Isten számára felszerelve, Istennek s másoknak hasznára váljanak“. Alább mindjárt szemben azokkal, a kik csak testi nyereség miatt („umb des bauchs willen“) tanulnak, a tanulást egyenesen istentiszteletnek minősíti s majd, „minthogy mindeddig a gyermekiskoláknál sok visszaélés történt“, megszabja a helyes tanítás elveit és menetét. Három alapelvet állít fel: a) hogy a gyermekek kizárólagosan latinul tanuljanak; b) hogy könyvekkel túl ne terheltesse és c) hogy csoportokba („hauffen“) osztassanak.

Látjuk ezen szemelvényből, hogy itt tulajdonképen nem a mai értelemben vett népiskoláról van szó, mert itt még a középkorban sem lehetett volna kizárólagosan latinul tanítani.

¹ E visitatiók s a „Visitationsbüchlein“ keletkezésére l. C. A. Burkhardt: „Geschichte der sächsischen Kirchen und Schulvisitationen“. Lipsce, 1879. 1—27. l.

Melanthon s vele együtt Luther is itt tényleg az oktatás e legalsóbb fokát figyelmen kívül hagyja. Nyilván, mert e feladatot a papság hivatáskörébe utalták s az életre legszükségesebb tudnivalók s a vallás tanításában kimerítve látták. A humanista Melanthon a tanítás s nevelés egyetlen eszközét a latin nyelvben látja, ez alapon építi fel iskolaszervezetét és pedig három egymásra következő osztályban, vagy mint ő nevezte, „csoportban“.

Ez iskolaszervezet nem egyéb, mint a régi triviumnak reorganizálása, tehát egy háromosztályú latin iskola, a melyben, minthogy az oktatás egészen az egyetemi tanulmányokig terjedett ki, minden egyes „csoport“ több évet vett igénybe, az évek számának meghatározása nélkül. Az előrehaladás kizárólagosan a tanuló szorgalmától tétetett függővé. E mellett nem is okvetlen szükséges az osztályok teljes elkülönítésére gondolnunk. Megtörténhetett ez nagyobb iskolában, de a tanulók kisebb száma mellett megmaradtak ezek, egy tanító vezetése mellett, egyazon teremben, a szó szoros értelmében három „csoport“. Az egész tervezet tehát vajmi egyszerű, sőt szegényesnek látszó; ámde ez csak látszat s midőn Erasmus a reformáció iskoláit azzal vádolta, hogy „ubi lutheranismus, ibi litterarum interitus“, tulajdonképen oly ítéletet mondott, a mely reá, mint a humanisták elismert fejére, kétszeres súllyal hull vissza. Ez iskolák nem akartak egyebek lenni, mint előkészítő lépcső az egyetemi tanulmányokhoz, megszerzésére azon formális előkészültségnek, a mely a forrásoktól teljes mértékben való merítésre képesít.

Ezen iskolatervvvel lényegében megegyez Melanthonnak az 1538-ban Herzberg város kérelmére készített terve, a melyet a német gymnasiumok „alapító levelének“ szoktak nevezni s a melyben a tananyagot ugyancsak az olvasás, írás, ének, a vallásoktatás, a grammatika, retorika s dialektika képezi. Cél: a latin eloquentia, vagyis e nyelvnek írásban és szóban szabatos, biztos, világos használata. E mellett, úgy mint a wittenbergi 1533-ban kelt rendezet is megköveteli, a gyermekek és ifjak mindennap a templomba jártak. A pietás mélyítése a legfőbb feladat volt, hiszen végeredményben ez iskolák is

épen az egyház számára készítették elő a jövőendő szolgálkat, a reformáció a templom és iskola közötti benső viszonyt a mai kor által különösen megszívlelésre méltó módon és mérvben mindig a leggondosabban ápolta.

A triviális iskola mellett azonban találkozunk még a reformáció idejében más, magasabb humanista jellegű intézetekkel, az ú. n. „felsőbb iskolákkal“ is, milyen például a nürnbergi, a melyet épen a Luther erélyes felhívása következtében Nürnberg város tanácsa 1526-ban nyitott meg, s melynek vezetőjéül magát Melanthont szerette volna megnyerni. Ez iskola terve ugyan nem Melanthontól való, de hogy előleges megkérdezésével s helyeslésével készült, mutatja az, hogy habár az iskola vezetését el nem fogadta, de személyesen ment el a megnyitó ünnepre, a hol az iskolaügy érdekében lelkes buzdító beszédet mondott, proclamálva, hogy oktatás és nevelés, együtt, kizárólagosan az Isten ígésén álljon! Hasonló jellegű iskola volt az eislebeni, a magdeburgi, a zwickau, a goldbergi, a strassburgi, a melyek ama triviális iskolától részben az osztályok számában, részben a tananyagban a görög, sőt (pl. Eislebenben) a héber nyelvvel való bővítésében térnek el, alapjukban azonban teljesen a triviális tankereten belül maradnak. Mindez iskolákban részben Melanthon tanítványai (Goldbergben — Trotzendorf, Magdeburgban — Cruciger, Zwickauban — Plateanus; Eislebenben a terv tán egyenesen Melanthontól való), részben jó barátai s elvtársai (Nürnbergben — Camerarius ki, Melanthonnak tanítványa is volt, Strassburgban — Sturm stb.) működnek, mint vezetők s organisátorok s teljesen az ő szellemében vezetik intézeteiket. Nem kevesebb, mint 56 város rendezte be iskoláit az ő terve alapján vagy utasítása szerint vagy segélyével s oly elismert tekintélynek örvendett, hogy még a kölni érsek, Herrmann von Wied is, ki akkor Bonnban lakott, meghívta őt az iskolaügy rendezésére. Tanuságul, hogy Melanthon iskolaterve e korban s e fokon az oktatás legfőbb ideájának megfelelt; hiszen a középiskolai oktatásnak — melyet akkoriban a triviális iskola pótolta — egyedüli célja volt az egyetemi tanulmányokra való teljes előkészítés.

Hogy Melanthon triviális iskolája valóban nagy reform volt, legvilágosabban bizonyítja az a tény, hogy addig az ifjak teljesen előkészületlenül jöttek az egyetemekre, a hol aztán tétlenségre voltak kárhóztatva, minek eredménye az erkölcsök eldurvulása volt. S hogy az ifjúság csakugyan rendszerint a kellő alapok megszerzése nélkül ment az egyetemre, annak fényes példája épen Wittenberg, a hol Melanthon, hogy tanítványainak a philosophiai s egyéb szakokban való haladását biztosítsa, kénytelen volt ismeretes magán vagy házi iskoláját („schola privata“) felállítani, a mely az egyetemi oktatást mintegy kiegészítette s a melynek tananyaga lényegében azonos a triviális iskoláéval. Cél: a latin nyelv kellő elsajátítása. Erre szolgálnak rendes napi órák a grammatikából a már vázolt mederben s módon, gyakorlatokkal, sőt latin nyelvű színjátékokkal. E schola privata Melanthonnál való bennlakással lévén egybekötve, tagjai valóságos kis birodalmat alkottak. Élükön állott a legjelesebb, a házi király („rex domus“), kit az asztalfőn is a főhely illette meg s kit társai, sőt maga Melanthon is dicsőítő költeményekkel üdvözöltek választásakor, a mi rendszerint vízkeresztkor történt. A napirend tanulás gyakorlatok s vallásos épülés céljából volt elmésen beosztva; általán uralkodó elveit a nyelvi készség (eloquentia) megszerzése s a kegyesség (pietas) ápolása képezték. E schola privatának alkotmányos respUBLICÁJA s a triviális iskola együttvéve szolgáltak úgy Trozendorfnak, a goldbergi híres iskola megalapítójának, mint Sturmnek, a strassburgi iskola nagy mesterének organisatori tevékenységükhöz mintául. S ha meggondoljuk, hogy e rendszer a protestáns iskolákban, nemcsak Németországban, de Európaszerte egészen a múlt század végéig divott, sőt egyes emlékeiben még századunkban is fenntartotta magát, megítélhetjük azt a nagy befolyást, a melyet Melanthon a középiskolai oktatásügy szervezése körül oly egyetlen s oly intensiv módon gyakorolt.

Ámde Melanthon az egyetemi oktatás ügyét is szervezte. Az akkori egyetemeken a tulajdonképen való gyakorlati tudományos szakokat: a jog, az orvostudomány s legmaga-

sabb fokon a theologia képezték. Ezeket előkészítette a philosophiai szak, a melyre ismét a triviális tanfolyamból szerzett baccalaureatus képesített. A legtöbb egyetemen a különféle fokozatok a legnagyobb zűrzavarban voltak, átmenet, egymásután nem léteztek, vagy legalább tekintetbe nem vétettek. Így érthető, hogy pl. Melanthon is már 14 éves korában, alig hogy a baccalaureatust megszerzi, már a philosophiai szakot bezáró magisteri címért pályázik, tudjuk, ifjúkora miatt, eredménytelenül. Melanthon e zűrzavaron segített, az egyetemi tanulmányrendszer átalakításának kérdésével igen sokat és behatóan foglalkozik s megállapítja az akadémia szervezetét is és pedig teljesen vallásos szempont szerint. Az akadémia szerinte arra való, hogy „Istennek dicsőségét, az ő szent evangélioma s igéje elterjedését s minden egyéb tisztes és jó tudomány fejlesztését” szolgálja.¹

A mi az egyes fakultásokat illeti, mindenekelőtt a theologiai szakon legyen négy tanár („legentes“) és pedig három „promoveált doktor“ s a wittenbergi lelkész, „a kinek azonban doktornak vagy legalább is licentiatusnak kell lennie“. E fakultásnak főfeladata az evangéliom, apostolok és próféták tanainak tanulmányozása s védelme, egyetemben a velök megegyező s a három egyetemes (katholikus) hitvallásban foglalt tannal. Mindezekkel pedig teljesen megegyez az augustana confessio, ezért is a theologiákon ezzel ellenkezőt tanítani nem szabad. E fakultás főtárgya tehát a bibliamagyarázat, melynek ó és újszövetségi részein 2—2 professor megosztott. E magyarázat, mint az akkor másképen el sem volt gondolható, dogmatikai irányú, oly értelemben t. i., hogy az Isten igéjéből az ágostai hitvallásnak az őskatholikus egyház tanításával való egyezését volt hivatva igazolni, de mert valójában semmiféle tételes dogmatikai tanrendszert alapul el nem fogadott, ellenkezőleg a dogmák summáját a magyarázott istenige alapján igyekezett még csak megállapítani (Loci), valójában a

¹ Lásd bővebben *Hartfelder* i. m. 436. s. köv. lapjain. Melanthon egyetemszervezete le van téve főleg a wittenbergi és a lipcsei egyetemeknek általa készített statutumaiban. Corp. Ref. X. 492. s. k. l.

vulgáris értelemben vett dogmatismuson teljesen felül állott, s legfeljebb a bibliai dogmatismus nevével illelhető. Azon tény meg, hogy az egész tanirányzat a reformáció theológiájának az őskatholikus tanokkal való teljes egyezése kimutatására törekedett, alkalmas volt a theológiát — legalább Melanthon számára — a felekezeti egyoldalúságtól megoltalmazni s mindvégig a bibliaszerűség és egyetemesség (catholicitas) magaslatán megtartani. A biblián kívül különös szerepet játszik még Augustinusnak „De spiritu et littera“ című munkája, a mely megtanítani volt hivatva a theologust a betű és a szellem közötti különbségre, tehát arra, hogy micsoda eszmei tartalmat keressen a régiek dogmatikai tanaiban. Oly gondolat, a melyet manapság, épen a theológiákon, vajmi kevéssé méltatnak, a valódi tudományosság s a keresztyén kegyesség nagy hátrányára! Az egyháztörténeti anyag, mai felfogás szerint, még nem emelkedett érvényre, de igenis mint az atyák és zsinatok története, alapul az őskatholikus symbolumok megértéséhez. A praktika, theologia pedig még mint külön szak nem érvényesül; a reformáció igehirdető karakterénél fogva az főleg a homiletikában összpontosul, ez pedig, mint láttuk, a rhetorikától még el nem különült.

A második vagy jogi fakultásra Melanthon hasonlóan négy tanárt tartott szükségesnek és pedig három doktort és egy licentiatust. Fő tárgyakul jelöli meg a Digestákat, Decretaliákat, Codexet és Institutiokat; egyébként e szak beosztására közelebbről s behatóan nem terjeszkedik ki. Fő érdeme, hogy igyekszik a tanárok számát szaporítani s a munkafelosztás elvét a jelzett anyag alapján keresztülvinni.

Ugyanezen érdeme van a harmadik vagyis orvosi fakultással szemben is, a mely Wittenbergben kezdetben csak egy ordinarius által volt képviselve! Melanthonnak 1536-ik évi „Libellus foundationis“-a már három professort állapít meg e szakra, hogy egyik Hypokratést s Galenst, a másik Rhazest s Avicennát, a harmadik pedig az anatómiát adja elő.

De leginkább átalakította a negyedik vagy philosophiai szakot, a melyet az itt előadott szabad művészetek (artes) alapján Melanthon igen sűrűn „artista“ fakultásnak nevez.

Ez a többinek törzse s eleje, azért is, minthogy abból válnak ki a többi fakultások, s itt a tanulók száma a legnagyobb. E szakra Melanthon 10 „lectort“ kíván, kik a tananyag felett következőleg osztoznak meg. Egy tanítja a héber, egy a görög nyelvet, egy a grammatikát, Terentiussal, egy a poetikát, egy a retorikát, egy a dialektikát, kettő a matematikát (arithmetika, geometria és astronomia), egy a physikát és egy a morálisphilosophiát. Ezenkívül egy külön magister a „Paedagogium“ élén álljon „ums der Jugend willen“, mely paedagogium alatt Melanthon, minthogy Wittenbergben középiskola (trivium) nem volt, a hol az ifjak a szükséges előkészületeket az egyetemi tanulmányokhoz megszerezhetnék volna, s minthogy ő maga később túlterheltség s sokszoros ide-oda utazgatásai miatt schola privatájával felhagyni kényszerült, egy e hiányt pótló intézményt óhajtott létesíteni. A philosophiai szak tanárai, minthogy e szak is „Isten templomának egy része“ s így e collegiumba is csak olyanok vehetők fel, a kik „Isten katholikus egyházával egyazonos szellemben“ fogják fel az evangéliomot, szükségszerűen tudományos minősítésükön felül még egyháziilag, mondhatnók theologiailag is kellett, hogy képesítve legyenek. Kötelességük volt a philosophiát úgy előadni, hogy azzal az evangéliomot meg ne rontsák, sem a könyvnyelvműséget s felületességet ne ápolják „mint ez annyi főiskolán előfordul“. Tartsák folyton szem előtt, hogy az Istennek félelme kezdete minden bölcseségnek.

Valamennyi szak együtt a rektor vezetése alatt állott, az egyes fakultásokat az évenként vagy pl. az artista szakon — félévenként választott dékánok kormányozzák, a kiknek feladatuk az összes administrationális teendők mellett a könyvtárnak szakszerű kezeléséről és gyarapításáról is gondoskodni. Melanthon maga a theol. dekanátus könyvében sok könyv címét írta be megvételre ajánlat végett. A könyvtár gyarapítására az egyetemnek évi 100 frt, mai pénzértékben ennek tízszerese állott rendelkezésére. Az oktatást kiegészítették a disputatiók, melyek lényegükben a mai seminariumoknak feleltek meg.

Visszatekintve a rajzolt organisatióra, azt látjuk, hogy

a jogi s orvosi fakultások szervezetében a változás nem valami jelentékeny, a mi természetes is, hiszen Melanthon se czéhbeli jogász, se czéhbeli orvos nem volt. Ámde annál jelentősebbek újításai a theologiai s philosophiai fakultáson. A theologia, a reformáció hitelvi alapjának megfelelően, teljesen megújul. Vezérelvvé lesz a hit által való megigazulás tana, forrássá az Isten ígéje, melynek tanulmányozása kimeríti az egész theol. tanfolyamot. A régi „sententariusok“, „thomisták“, „skótisták“, mint a scholastikus barátokat tárgyaik, illetőleg álláspontjuk szerint nevezték, ködként elpárolognak s a philosophiai szakon is a rosszul értett s rossz latinfordítás alapján zagyván magyarázott Aristoteles, helyesebben az ennek művei felett írt commentárok helyét elfoglalják a classikus tudományok s az Isten ígéje, a melyekhez csatlakozik, mint egészen modern újítás, a matematika két tanszékkal. „A miképen a theologiai szak főleg a bibliának, úgy a philosophiai szak az illető classikus autoroknak magyarázatára szolgált. A miképen az első fakultáson Luther theológiája kiszorította teljeseen a középkori egyház tanát, úgy szorította ki az artista fakultáson a humanismus a maga alapjában nyelvi irányú művelődésével a scholastikát, a maga egyoldalúan logikai irányával“. Új világ ez valóban, új légkör, új talaj, megannyi alapfeltétel arra, hogy a szabad hit által védett szabad tudomány — megszabadulva a scholastikus kor jármától — új, addig nem is sejtett, s a jövő korszak egész világnézetét új irányba terelni hivatott tevékenységet kezdjen meg. S ez első sorban a reformáció nagy humanistájának, Melanthonnak az érdeme!

S az új szellem csakhamar megkezdette hódító útját Németország egyetemlein. Wittenberg mintájára szervezkedik mihamar Tübinga, majd oderai Frankfurt, Lipcse, Rostock, Heidelberg, Greifswald, melyek mind Melanthon által vagy közreműködésével alakíttatnak át, sőt új egyetemek is keletkeznek, a melyeknek megalapítása s szervezése körül Melanthonnak jelentékeny munka jutott részül. Ilyenek Marburg, Königsberg, Jena, Helmstädt. A nagy magister keze, szelleme mindenütt munkál, mindenütt diadalmaskodik. 42 éves witten-

bergi tanársága alatt majdnem két generáció tudós rajait bocsátotta szárnyra, a kik mindenfelé elvitték gondolatait s meghonosították azokat. „Ki méltányolhatná eléggé mindazon okos, nemes és sikeres eszméket — mondja Nisard — melyeket ez oly bámulatosan mérsékelt, élénk, de nem vakmerő, engedékeny, de nem hanyag, nem deklamáló, de ékesen szóló, minden dologban szilárd és igaz szellem 40 éves tanári pályáján kétségkívül előadott? Ki tudhatja Istenen kívül mindazt, a mi az ő kormányja alatt képződött szellemben termett ama választékos magból, mely tőle eredt és egész Európában át elterjedt?” Valóban e szolgálatok immár semmiféle felekezeti elfogultság által „sem el nem vitathatók, sem félre nem magyarázhatók, miután hála az égnek, tudatlanság és vadság pártjával itt nincs dolgunk. A kik az irodalmat önmagáért szeretik s megízlelék annak gyönyörét az ó-kor nagy íróival való társalgásban, tartózkodás nélkül fogják tisztelni azt az embert, kit hazája Németország közös tanítójának nevezett“.

És ez a „praeceptor“ nekünk magyaroknak is kedves és tiszteletreméltó alak s hálátlanok lennénk, ha megemlékezésünkben kegyeletünk különös adóját le nem róvnók az ő nagy neve iránt. Mert M. nemcsak nemzete, hanem az egész emberiség közös tulajdona s itt a legelső sorban épen a miénk, és pedig nemcsak szívének irántunk tanúsított különös vonzalma, de szellemének, elveinek hatása szerint is.

Tudjuk, hogy Németországban mindvégig Melanthon volt a török ellen való általános fegyverre kelés leglelkesebb apostola. Egész Németországot szeretné talpra állítani segítségünkre, Luthert is inti az 1541-iki augsburgi birodalmi gyűlésen, hogy sürgesse e dolgot, rettegése szinte babonássá teszi s midőn kétségbeesve kénytelen lemondani az emberi segélyről, legalább arra szólítja fel barátait, imádkozzanak vele a sokat zaklatott szegény Magyarorszáért. Részvéte, figyelme azonban állandóan ez ország felé irányul, melyet a kereszténység védbástyájaként tisztel. Folyton tájékozva van honi viszonyainkról, különösen tanítványai s egyéb ismerősei révén, a kiket nem mulaszt el folyton, olykor levélben is kikérdezni;

különös figyelemmel kíséri hazánkban a reformáció terjedését s míg egyrészt aggódva nézi az Oláh Miklós érsek által megkezdett rendszeres üldözést, másrészt csak annál büszkébb örömmel mutat eleink hiterős állhatatosságára: „Hi sunt firmiores, quam nos Germani!“ Szilárdabbak a hitben, mint mi németek. Csak a belviszályoktól félti nagyon magyarjait.

Melanthonnak e nagy sympathiáját nemzetünk iránt kellőleg megmagyarázza már maga azon egyetlen tény is, hogy lábainál nem kevesebb, mint 442 magyar ifjú tanult, a kik kezdettől fogva különösen hozzáfűződtek szeretetükkel.¹ Ezen ifjak között voltak a magyarhoni reformátorok csaknem valamennyien. Dévai Biró Mátyás, Batizi, Stöckel Lénárt, Heltai Gáspár, Gálszécsi István, Erdösi Silvester János, Thuri Lukács, Ozorai Imre, Preyss Kristóf, Gelei Torda Zsigmond, Kopácsi István, Szegedi Kiss István, Abádi Benedek, Szigeti Imre, Mélius Péter, Wagner Bálint — egytől-egyig az ő szellemének behatása alatt fejlődtek s váltak a magyar protestantismus elsőrangú hitvallóivá. Különösen benső, igazi baráti viszonyt ápolt volt tanítványai közül Dévai Biró Mátyással, a kit ő ajánlott Nádasdi Tamásnak Sárvára 1537-ben s midőn az négy év múlva a töröküldetés miatt hajléktalanná lesz s újból Wittenbergbe menekül, Melanthonnál talál barátságos fogadtatást, a ki vele együtt siratja Magyarország gyászát. Ugyanekkor ajánlotta őt a brandenburgi választónak. Hasonló benső baráti viszony kötötte a pozsonyi Preysz Kristófhoz, ki később Königsbergben lesz egyetemi tanárrá s a kinek irodalmi kiadásait meleg ajánlatokkal, előszavakkal látja el; Gelei Torda Zsigmondhoz, a későbbi (1560—1554) híres eperjesi tanárhoz, a kit mindenáron Wittenbergben szeretett volna megtartani, hasonlóan, mint Stöckel Lénártot is, a kivel élte végéig a legbensőbb levelezésben áll. Erdösi Sylvester Jánost is ő ajánlotta Nádasdi Ferencznek; Honter Jánossal, bár ez

¹ A Wittenbergben tanult magyar ifjak névsorát lásd: *Bartholomeides L.*: „Memoriae Ungarorum“ (Pesthén 1817.). *Révész I.* „Magyar tanulók Wittenbergben Melanthon haláláig“. (Történelmi tár VI. 207—230. l.) *Frankl (Fraknoi)*: „Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században“ (Budapest, 1873.) 296. s köv. l.

tanítványa nem is volt, élénk levelezésben áll s nevezettnek „Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae“ című Wittenbergben 1543-ban megjelent művéhez ő írja az előszót; levelezésben áll főurakkal (Nádasdi Tamás, Perényi Péter, Serédi Gáspár, Révai Ferencz stb.), városokkal s ezek polgármestereivel (Bártfa, Selmech, Körmöcz, Eperjes stb.), várkapitányokkal (Werner, a nagysárosi vár ura), lelkészekkel és tanárokkal s mindenüvé papokat, tanárokat ajánl. Így ajánlja például Nemesváthi Niceus Pált Körmöczre, Crossensky Erasmust Késmárkra, Scherer Salamont Bártfára, Szenterzsébeti Mártont Selmechre stb. Általában a magyarhoni reformáció egyházainak igazi anyafészke Wittenberg, itt tanulnak ifjai, itt szenteltetnek fel, innen bocsáttatnak útra elfoglalandó hivatalaikba s mindehhez főtényező, úgyszólván mindennek lelke Melanthon. Gondja kiterjed ifjaink irányában kis és nagy dolgokra egyaránt. Segítséget gyűjt a szegényebbek számára s e végből könyörgő levelekkel fordul németországi ismerőseihez, a hazamenő ifjak érdekében ír a hatóságokhoz, hogy védjék őket s mentsek fel a vámoktól, hiszen szegény nemzet úgyszólván eleget küzd a török ellen, Wittenbergben pedig, minthogy jórészben nem bírják a német nyelvet, főleg miattuk tartja — mint láttuk — azokat a családias jellegű bibliaórákat, a melyekből Postillái kerültek ki. Valóban nemcsak tanára, de igazi gondviselő atyja volt ifjainknak s érthető az a rajongó szeretet, a melylyel ezek őt folytonosan körülvették.

Az a 442 magyar ifjú, a kik Melanthon körül, az ő szellemének a barátság melege által fokozott behatása alatt fejlődtek a reformáció bajnokaivá, egytől-egyig az ő iskolaügyi reformeszméit is elsajátították s azoknak megannyian igaz és őszinte apostolai levének. E tekintetben legmélyebb hatása volt Magyarországon Stöckel Lénártunk, kit nagy mestere s későbbi kebelbarátja s elvtársa Melanthon analogiájára a „Praeceptor Hungariae“ címmel szoktak megtisztelni, s a ki bártfai híres iskoláját, mely pedig még róm. kath. részről is a legnagyobb elismerésben részesült (még Verantius Antal egri püspök is ide küldte unokaöcscsét tanulni), egészen a

Melanthon elvei alapján rendezte be s hozta bámulatraméltó virágzásba. Ezen iskola, mint Stöckelnek 1540-ben kelt „Leges scholae Bartfensis“ cz. szervező munkálata mutatja, szintén három osztályra volt felosztva. S annyira hasonlít a Melanthon triviális iskolájához, mint egyik tojás a másikhoz. Hogy Stöckel a legfelső osztályban valamivel több anyagot vett fel, a meny nyiben a philosophiára is, tehát általán a nyelvi tudományokon kívül egyéb tanulmányokra is súlyt fektetett, azt indokolja az a tény, hogy itthon magasabb fokú prot. iskoláink akkoriban nem voltak s Stöckel, minthogy minden ifjú nem mehetett el külföldre, ez úton akarta őket a külföldi egyetemeken tanított ismeretekben kárpótolni. Természetesen e tanulmányok az ő iskolájának évfolyamait is meghosszabbították. Épen a Stöckel iskolájának ezen iránya is okozta, hogy az az ezen időkben egymásután keletkezett protestáns iskoláknak valóságos típusává lett s a bártfai iskola révén Melanthon eszméi egész Magyarhonban teljesen meghonosodtak.

Ugyane tapasztalatot szerezzük Eperjes iskolájánál is, a melynek rectorául Melanthon Gelei Torda Zsigmondot ajánlja Perényi Péternek, mint olyan férfiút „a ki nemcsak a latin és görög nyelvekben, hanem az egyházi tudományban is kiválóan jártas“. Gelei tényleg 1550-ben el is foglalja az eperjesi iskola tanszékét s abban a Stöckel-féle Melanthon által is jóváhagyott tervezet és módszer szerint tanít és pedig oly sikerrel, hogy rövid négy évig tartó kormányzása alatt az intézetet akadémiai színvonalra emelte. Dévay s Sylvester Újszigeten Melanthon szellemében tanítanak, a Drágfy-birtokon fekvő Erdődön Kopácsi István, Temesvárott s Czegléden Szegedi Kiss István, Sárospatakon Kopácsi István s Siklóssy Mihály tanítanak. Mind Melanthon tanítványai s szellemörkösei. Erdélyben Honter, ez a nagy reformátor és paedagogus, a kit nem ok nélkül neveznek „Erdély evangélistájának“, teljesen a Trotzendorf-féle alapon szervezi iskoláját, mely viszont egészében a Melanthon elveire megy vissza. Mindezen intézetek a humanismussal párosult evangéliomi hit, meleg, biztos tűzhelyei, egyúttal Melanthon teljes mivoltukban érvényre jutott eszméinek megvalósulásai, biztos otthonai. S ez iskolákban

mindenütt ott találjuk Melanthon nevezetes grammatikáit is, a melyek Bártfán, Brassóban, Lőcsén, Kolozsvárott újabb és újabb kiadásban jelennek meg, tanuságul, hogy iskoláinknak nemcsak szervezetében, de dialektikájában s methodologiájában is Melanthon elvei diadalmaskodtak; s ha csak egy rövid pillantást vetünk e korbeli prot paedagogusaink iratainak jegyzékére, nyomban meggyőződünk, hogy ezek egészén, úgy az anyag, mint az irány tekintetében Melanthon nagy kezdeményező szelleme uralkodik.

Valóban méltó tehát Melanthon neve arra, hogy nálunk is áldva említettessék s tiszteltessék. Hazánk a reformáció előtt sajátos politikai s társadalmi helyzetüknél fogva tán még inkább a sötétség rabságában vergődött, mint Németország s általán a keresztyén Európa, s ha volt is hazánkban a renaissance-nak egy fényes korszaka, igazságos Mátyás uralkodása alatt, csakhamar letűnt az s félbemaradt, rommá omlott culturánkat szomorúan példázták a nagy király által megkezdett, de halálával abba is maradt egyetemi épületnek égbe meredő csonka romjai. A mit igazságos Mátyás megálmodott, azt meghozta a reformáció, a mely kezét fogva a humanisszal, hazánkban is újjáteremtette a hitéletet, az iskolaügyet s megjelölte nemzeti művelődésünknek az egyetemes emberi művelődés szerves közösségén belül a maga sajátos helyét, irányát s őt is ez által végeredményben Istenországa egyik életteljes szervévé avatta. S ha nagy Németország, sőt az egész művelt világ áldva mond bucsút Melanthon felidézett emlékének, tegyük ezt mi is, az ő legkedvesebb barátjának, Camerariusnak e hűséges szavaival:

„Salve iterum atque iterum. Tua nos immota manebit
Semper apud memores gloria, nomen, honos!“

Pozsony.

Stromp László.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ VISZONYA.

(Befejező közlemény).

VIII.

Erastus és az erastianusok.

Az eddigiekben többször említett *Erastus Tamás*, orvos és theologus, született Svájcban, az Aargau-kantoni Badenben 1524. szept. 7-én. Igazi neve *Lieber* vagy *Liebler* volt, melyet korának szokása szerint a megfelelő *Erastus* görög névre fordított át. 1540-ben ment a baseli egyetemre, hol theológiát, bölcséletet és szépirodalmat tanult. Majd Olaszországba ment át, hol az orvosi tudományokat kezdte tanulni és a bolognai egyetemen orvostudori címet szerzett. Kilencz évi távollét után visszatért hazájába és egyideig a *Henneberg* hercegek udvarában élt, hol mint gyakorló orvos igen jó nevet szerzett magának. Majd *III. Frigyes* választófejedelem hívta meg udvarába s első orvossá és államtanácsossá, valamint a heidelbergi egyetemen a természettan tanárává nevezte ki. 1581-ben ugyanezen tanszékre választatott meg Baselben, hol 1583. decz. 31-én halt meg, szegény orvosnövények ellátására és neveltetésére gazdag alapítványt tevén, melyet hosszú ideig *Erastus alapítványának* neveztek. Számos irodalmi művei közül „*Explicatio Questionis Gravissimae de Excommunicatione*” című nagy munkája halála után néhány év múlva jelent meg. Ebben tagadja az egyháznak azon jogát, hogy az kiközösíthessen, kizárhasson, fölmenthessen, elítélhessen, egyszóval, hogy jogi fegyelmet gyakorolhasson. A lekipasztort a tudományok professoraihoz hasonlította. kinek csak az a feladata, hogy oktassa a híveket s azt tartotta, hogy az evangéliom intézményei mindenek számára nyitvák és szabadok és hogy a büntetéseket, melyek természetüknél és hatásuknál fogva *polgári* és *nem lelki* természetűek, egyedül a polgári hatóságnak kell kiszabnia. Erastusnak e tanításában előtte és utána sokan osztakoztak, kivált az anglikán egyházban, mint p. o. *Crammer*, *Redmayn*, *Cox*, *Whitgift*, *Lightfoot*, *Selden* stb.

Mikor *Erastus* az említett választófejedelem heidelbergi udvarában, mely a lutheranizmussal szemben a szigorú kálvinizmus székhelye volt, mint orvos és államtanácsos tartózkodott, 1568-ban kísérletet tettek arra nézve, hogy a palatinátus egyházaiba a híveknek szákramentumokhoz bocsáttatását illetőleg szigorú fegyelmi szabályokat hozzanak be, miután e kérdést ott és néhány más református egyházban odáig nagyon is elhanyagolták. *Erastus* harczra kelt az egyház ilyenmő reformációjának vagy purifikációjának kísérlete ellen, és száz thézis állított össze, melyeknek számát későbbben 75-re szállította le, melyekben azt bizonyította, hogy a Szentírás nem szentesíti az egyháznak, mint társadalmi intézménynek azt az igényét, hogy erkölcstelen magaviselet miatt kizárhasson a szákramentumok élvezetéből olyan embereket, kik keresztyéneknek vallják magokat és oda óhajtanak a kegyelmi jelekhez bocsáttatni. *Erastus* eme théziseit kéziratban megküldte *Bézának*, mint *Kálvin* halála után a református egyház legbefolyásosabb emberének. *Béza* kimerítő és nagy tudománnyal írt választ adott *Erastusnak*, ki 1570-ben egy hat kötetre menő alaposan kidolgozott választ írt *Bézának* „*Thesium Confirmatio*“ czim alatt. *Bullinger* és *Gualther*, Zürichnek azon időben vezérlő theologusai, az előbbi *Zwinglinek* közvetlen utóda, az utóbbi veje bizonyos tekintetben kedvezőleg fogadták *Erastusnak* az egyházfegyelemre és a kirekesztésre vonatkozó elveit, de egyszersmind mindent elkövettek arra nézve, hogy nyilvános vita tárgyává ne tétessék ez a kérdés, és csakugyan sikerült is nekik mindkét félt visszatartani műveik közzétételétől. Ilyen állapotban maradtak a dolgok *Erastus* haláláig, a mikor 1589-ben özvegye, ki időközben Angliába költözött át, hol biztos lehetett a felől, hogy néhai férjének elvei, az anglikán egyház férfiai részéről kedvező fogadtatásban fognak részesülni, *Whitgift* érsek ösztönzésére és támogatása mellett, *Bullinger* és *Gualther* ajánló leveleikkel ellátva s a kiadás helyére és a nyomdászra nézve költött neveket használva, kiadta *Erastusnak* úgy Thesis-eit, mint ezek Confirmatio-ját. Mihelyt ezen mű *Bézához* eljutott, azonnal, vagyis még 1590-ben kiadta ő „*Tractatus pius et moderatus de Vera Excommunicatione et Christiano Presbyterio*“ czim alatt *Erastus* Thesis-eire írt választát, igen érdekes előszóval, melyben vázolta e kérdés történetét, foglalkozott *Bullinger* és *Gualther* nézeteivel, és ámbár már hetvenéves volt, ígéretet tett arra nézve, hogy részletes választ ír *Erastus* Confirmatio-jára is, de a mely ígéretét beváltani soha sem volt alkalma.

Erastus nemcsak hogy teljes biráskodási vagy ellen-

őrzési hatalmat tulajdonított egyházi ügyekben a polgári hatóságnak, s nemcsak azt tagadta, hogy Krisztus külön kormányzatot létesített volna az ő egyházában, hanem fölvetett néhány olyan vezérgondolatokat is, melyek ezen kérdésben azóta is mindig irányadó szerepet visznek. Nevezetesen határozott állást foglalt el azon kérdésben, melyet a római katolikusok és az erastianusok egyformán szemökre szoktak ellenfeleiknek vetni, hogy t. i. ezek — teljesen absurd módon — azt akarják, a minnek a neve „imperium in imperio“, holott minden államban csak egy hatalomnak és egy kormányzatnak kell lennie, úgy a világi mint az egyházi ügyek legfelső és végső forumon való intézésére, csak hogy ezen legfelső hatalmat a római katolikusok, természetesen az egyházban, vagy még inkább ennek képviselőjében, a pápában, *Erastus* ellenben és követői, a polgári hatóságban látják.

Erastus megengedi azt is, hogy a polgári hatóság az egyházi ügyek vezetésében köteles Isten igéjét, mint a maga egyedül szabályozó elvét venni tekintetbe; és ebben kevésbé erastianus, mint némelyek azok közül, kik a modern korban az ő neve körül gyülekeztek. Ezek ugyanis olyan elveket hangoztattak és oly magaviseletet tanúsítottak, melyekből logice azt kell következtetnünk, hogy az ország törvénye, *mint olyan, vagyis tekintet nélkül az Isten igéjével való összehangzatára*, jogos és igaz vezérelv az egyház ügyeinek szabályozására. De míg *Erastus* megengedi azt, hogy Isten igéje az egyedüli szabályozó az egyház ügyeinek intézésében, más oldalról tagadja az egyházi tisztviselők azon jogát, hogy hatalmilag biráskodhatnának mindazon kérdésekben, melyek pedig okvetlenül felmerülnek ott, a hol csak egyház létezik, és ő a polgári hatóságot teszi az egyház mindazon ügyeinek intézésében legfelső és utolsó birává, melyek birói elintézést igényelnek.

Van még egy másik lényeges pont is, melyet *Erastus* későbbi elvtársaitól eltérőleg határozottan vitatott. Világosan kimondotta, hogy a polgári hatóság, ha egyéb kötelességei teljesítése közben időt tud erre szakítani, teljes joggal és törvényesen végezhet lelkeszi teendőket. „A mit még mondasz, írja többek között, hogy a világi hatóságnak, ha a körülmények úgy kívánnák is, nem szabad az igét hirdetni és a szákramentumokat kiszolgáltatni (ha ugyan teendői közben mindkét hivatalának képes lenne megfelelni) „ez nem igaz. Hiszen Isten sohasem tiltotta meg“.

Béza ellenben szintolyan határozottsággal ellenezte és visszautasította *Erastus* tételeit, kivéve természetesen azt a

tételt, melyet *Erastus* is elfogadott, hogy t. i. Isten. igéje az egyedüli szabályelv, a mely szerint az egyház ügyeit intézni kell. És a mit Béza Erastussal szemben tanított, abban vele a református theologusok minden időben egyetértettek.

Ámde az erastianus elvek hibás voltát és a polgári előjáróknak az egyházi ügyekbe való beavatkozása helytelenségét már századokkal ezelőtt kimutatták a presbyterianus írók és kiforgatta a gyakorlat. mely általános érvényre emelte a következő elveket:

1-ször. A polgári hatóság az által, hogy keresztyénné és az egyház tagjává leszen, hogy az egyházat védelme alá veszi és ennek jóléte előmozdítására igénybe veszi a maga tekintélyét és befolyását; az által, hogy világi kedvezményeket és előjogokat nyújt ennek nem nyer semmi új jogot vagy hatalmat ahhoz, a mi már mint hatóságot megilleti, és nem nyer semmi jogot arra, hogy egyházi tevékenységet vagy biráskodást folytasson, vagy hogy külső tekintélyével beavatkozzék az egyházi ügyek vezetésébe.

2-szor. Az egyház és ennek tisztviselői nemcsak kötelezve nincsenek arra, de szabadságukban sem áll az, hogy bármely okból, vagy bármely körülmények között a Krisztus által reájuk bízott munkák végzését másoknak engedjék át, sőt minden időben és minden körülmények között arra kötelezvék, hogy önmaguk, saját felelősségükre, egyedül Ő alá vettelve, és az ő igéjének tanácsa szerint végezzék Krisztus házának minden szükséges teendőit.

Ezen tételek, melyek a kérdés gyökeréig hatolnak, alapjukban megrendítik és felforgatják mindama támadásokat, melyeket erastianismus intéz Krisztus egyházának jogai és szabadsága ellen, és teljesen igazolják ama nehéz küzdelmeket, melyeket a mi atyáink hazánkban és másutt a polgári hatóságoknak az egyház belső ügyeibe való beavatkozása ellen, sokszor fegyverrel is kezükben, de mindig Istennek a nevében folytattak.

De azért az erastianismus a XVII. század folyamán úgy az irodalomban, mint az egyházi gyakorlatban többször felszínre került.

Hollandiában az arminianusok általában erastian elveket vallottak, midőn szélesebbkörű intézkedési és biráskodási jogot engedtek vallásos és egyházi ügyekben a polgári hatóságnak, mint a minőt a kálvinista és presbyterianus theologusok általában Isten igéje által igazoltnak láttak. Ennek oka részben az volt, hogy a dortrechtli zsinat előtt a polgári hatóságok az arminianusok felé hajlottak, míg az egyházi hatóságok hatá-

rozottan elleneztek újításaikat; de a mélyebb alapja az a hit-tani latitudinarismus volt, mely a vallásos viták eldöntésében és az egyházi ügyek intézésében könnyen eltűri az idegen és illetéktelen hatóság beavatkozását is. Ezért a holland kormány 1614-ben arminianus befolyásra egy rendeletet bocsátott ki, mely nagymértékben korlátolta, sőt tényleg el is tiltotta a szóban forgó theologiai kérdések nyilvános megvitatását. Az orthodox theologusok, különösen pedig *Sibrandus Lubbertus* franeckerai tanár hevesen megtámadták ezt a rendeletet, mint az egyház belső ügyeibe való illetéktelen beavatkozást; ellenben *Grotius* védelmébe vette a rendeletet és azon elveket, melyekre az támaszkodott, s theologiai műveiben sokat foglalkozott a kérdéssel, különösen két dolgozatában, „*Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae pietas*“ és a halála után 1657-ben megjelent „*De Imperio Summarum Potestatum circa Sacra*“ címűben oly mereven védelmezi az erastián elveket, hogy azt még az anglikán egyház vele érintkezésben levő főpapjai sem tudták mindannyian megemészteni.

Némileg más alakot öltött e vita, mikor 1641-ben *Vedelius* franeckeri ref. tanártól egy kis munka jelent meg „*De Episcopatu Constantini Magni*“ cím alatt. *Vedelius* visszavetette az arminianusoknak, a polgári hatóságnak vallásos dolgokban való biráskodására vonatkozó felfogását és sokkal korlátoltabb beavatkozási jogot biztosított annak, mint a minőt az arminianusok elismertek.

Voetius, a híres utrechti theologiai tanár is, heves ellenfele volt az erastianismusknak és élete különböző korszakaiban, különböző ellenfeleknek válaszolva, sokat írt e kérdésről, különösen pedig „*Politica Ecclesiastica*“ című nagy műve első és utolsó részeiben, melyek 1663-ban, illetőleg 1676-ban jelentek meg. Fő ellenfele e kérdésben *de Moulin Lajos*, vagy *Ludovicus Molinaeus*, a hírneves *Molinaeus* fia volt, kinek e tárgyban írt négy műve között a „*Paraenesis ad aedificatores imperii in imperio*“ című, melyben azt vitatta, hogy a Krisztus egyházának függetlenségét illető szentirati és presbyterianus nézetek *imperium in imperio* felállítására vezetnek, a mely érvellyel oly igen szívesen éltek az erastianusok.

Nagy-Britanniában az erastian vita a westminsteri gyűlés ideje körül, tehát 1643—1648 között kezdődött meg. A presbyterianismus védelmére s az erastian nézetek terjedésének ellensúlyzására *Gillespie* és *Rutherford* írtak, mindketten 1646-ban egy-egy művet „*Aaron's Rod Blossoming*“, illetőleg „*Divine Right of Church Government*“ cím alatt, melyek közül az első sokkal világosabb és sokkal jobb rendszerrel írott munka,

mint a Rutherfordé, s általában talán épen a legjobb munka e téren, melyből az erastian vita elveit leginkább meg lehet ismernünk. De az 1660. évi restauratio után Angliából Skóciába tétetett át a vita színhelye. A presbyterianus nonconformisták lelkesen védelmezték azt az álláspontjukat, hogy a világi hatóságoknak a vallásos dolgokba való beavatkozási joga az Isten igéje szerint korlátozandó. A főbb művek, melyek e tárgyról az időben megjelentek, a következők voltak: *Wamphrayi Brown*-tól „*Apologeticall Relatim*“ 1665; továbbá „*Apology for the Oppressed Persecuted Ministers and Professors*“ 1677; és *Forrester* következő munkája: „*Rectius Instruendum etc.*“ 1684. Skóciában aztán, egészen a szabadegyház megalakulása idejéig, a kérdéstről többet nem vitáztak.

Ám azért az erastianus elvek a XVII-ik század végén és a XVIII-diknak elején bölcséleti, politikai és történelmi alapokon néhány, az egyháztörténelemben is alapos jártassággal bíró s kiváló német jogász s ezek között különösen *Thomasius*, *Bochmer* és *Puffendorf* műveiben vissza-visszatérnek.

IX.

A XIX-ik században.

Mellőzve kérdésünknek a XVIII-ik század folyamán fölmerült egyes mozzanatait, századunkban a tényleges politikai viszonyok és törvényszerű rendelkezések mélyreható befolyással voltak az állam és az egyház közötti helyes viszony megállapítására, s a kérdésnek úgy gyakorlati, mint elméleti szempontból is helyes megoldására. A territorialis alakulások Európa középpontján, főként Németországban; a róm. katolikus, református és lutheránus népességnek azon változások által okozott vegyülése; az alkotmányos eszmék és államformák fejlődése és valamennyi néposztálynak a törvényhozásban való részvétele s végre azon szabad mozgás is, mely ezen állameszmék határain belül a legkülönbözőbb egyesületeknek, vallásos és kultur-érdekekből adatott: mindez közrehatott arra, hogy tisztáztassék az államnak és az egyháznak egymáshoz való viszonya, tehát meghatározassék mindegyik területnek saját határa és működési köre.

A mai államok mindenfelé hangoztatják azt a jogukat, hogy a tisztán világi dolgokban saját teljhatalmuk szerint járjanak el s visszautasítják a római katolikus egyháznak azon igényét, mely a klérust ki akarja vonni a polgári jogszolgáltatás következményei s például az adófizetés alól. Más oldal-

ról meg az államok teljes szabadságot engednek alattvalóiknak arra nézve, hogy melyik hitvalláshoz csatlakozzanak, a politikai jogokat ettől függetlenné teszik s valamennyi vallásfelekezetnek alapelveileg biztosítják az önálló benső alkotmányozási jogot. E tekintetben legtöbbet nyert a római egyház, amennyiben az államfői placetum és a Rómával való érintkezés nehézségénél fogva még szigorúan római katolikus kormányok alatt is gyakran többet szenvedett, mint most a modern államhatalmak alatt. Ma az államok mindenféle tartanak feun magoknak bizonyos jogokat, *jura circa sacra*, melyek egyszersmind kötelezettségek is rájuk nézve; régi megkülönböztetés szerint megilleti őket a *jus advocatiae* vagy *protectionis*, valamint a *jus inspectionis*. A *jus reformandi*, melyet még a vesztfáliai béke is hangoztatott, már nem szerepel többé az államoknak jogai között, de azon joggal rendelkezik minden állam, hogy mely újonnan előlépő vallásfelekezetnek adjon létezhetségi jogot. Arra nézve, hogy az állam positive micsoda külső eszközöket és jogokat nyújtson a vallásos társadalmaknak vagy hogy micsoda jogokat gyakoroljon a lelkészi hivatalok betöltésénél s a lelkészek előképzésénél: a különböző országokban nagyon eltérnek egymástól a nézetek, s erre vonatkoznak különösen a római katolikus egyházzal való viszálykodások, melyek bizonyára mindig újra és újra elő is fognak fordulni, mivel ez az egyház elvileg tagadja az államnak azon-jogát, hogy ezen kérdésekhez neki egyáltalában valami köze legyen.

Az állam és az egyház leginkább el van választva körünkben az *észak-amerikai Egyesült-Államokban*, mit különösen az a helyzet létesített, a hogy ez a nagy köztársaság elő állott, s melyet egy oldalról a legmélyebb és a legszigorúbb vallásosság, más oldalról pedig a legteljesebb vallási közönység tart fenn. Megjegyezzük azonban, hogy más országokra és népekre nézve az államnak és az egyháznak ilyen viszonya épen úgy nem volna ajánlatos, mint a hogy nem szeretnők p. o. a tudomány és a művészet általános érdekeit és feladatait úgy oda bízni az egyéni önkéntes tevékenységre, mint a hogy az Észak-Amerikában történik. Sokkal helyesebb viszony képződött ki *Skóciában* a szabadegyháznak 1843. máj. 18-án való megalakulásában. Itt az egyház teljesen szabad és önjogú.

A skót államegyház 474 lelkésze a mondott évben híveivel együtt azért vált ki az államegyházból, mert az állam rendkívül megnyirbálta úgy az egyház testületi autonómiáját, mint az egyháztagok lelkiismereti és vallási szabadságát. A kilépettek mindannyian csak azon egy elvet hangoztatták,

hogy egyedül Krisztusnak van joga előljárni az ő maga házában, uralkodni az ő országában, intézni az ő maga törvényei szerint és a maga által beállított tisztviselők útján egyházának ügyeit. És ha ezen egyház, hitvallásának egyik tételében nyíltan és határozottan vallja, hogy „Krisztus, mint az egyháznak királya és feje, elkülönítve a polgári hatóságtól, az egyházi tisztviselők kezébe tette le a kormányzatot“; ha azon tiltakozványban, melyet a kilépett lelkészek, felolvasván azt előbb a közös gyűlésben, letettek és ott hagytak ennek asztalán, ha ezen tiltakozványban nyíltan kimondották, hogy azért nem maradhatnak meg a skót államegyházban, mert benne a lelkiismeretbe való beavatkozás folytán tiszteletlenséggel illetett Krisztus koronája s visszavettett annak egyedüli és legfőbb tekintélye, ki egyházának királya: látni való, hogy ezen egyház folyton és mindenütt eszményképe gyanánt szerepelhet azon viszonyoknak és összeköttetésnek, a melyben egyháznak és államnak, egymás emelésére és támogatására itt a földi lét határain belől állania kell.

A mi pedig hazánkban, *Magyarországon* illeti az államnak és az egyháznak egymáshoz való viszonyát, ha ezen kérdésnek történetét részletesen akarnók megírni, akkor, főként a reformáció idejétől kezdve, Magyarország egész történetét kellene megírunk, olyannyira össze levén bonyolódva nálunk, mint a hogy ez más országokban is történt, az ország politikai és egyházi története. Hosszadalmas részletezés helyett legyen elég azért egyszerűen felmutatnunk azon jogokat és kötelességeket, melyeket hazánkban az állam a római katolikus és protestáns egyházakkal szemben élvez, illetve gyakorol. Ezek a római katolikus egyházat illetőleg a következők:

1. *Jus cavendi*. Az állam azon joga, hogy az egyház részéről netán őt érhető sérelmek ellenében előlegesen biztosító intézkedéseket tehet. Ebben benne foglaltatik az állam legfőbb felügyeleti joga az egyházra, a *jus supremae inspectionis* és a *jus placeti* is, mely utóbbiról tanulmányunk egyik előbbi szakaszában már beszéltünk.

2. *Jus advocatae*, vagyis az államnak az egyház védelmezésére vonatkozó joga és kötelessége, mely abban áll, hogy az egyház istentiszteleti gyakorlata minden háborítás ellenében biztosították és egyszersmind, hogy az egyház jogai és igényei biztosítására az állam közegeinek közremunkálása igénybe vétethessék; positive pedig az egyháznak az állam által való anyagi segélyezésében és gyámolításában áll a *jus advocatae*.

3. *Jus reformandi*, mely abban áll, hogy az államtól függ, hogy mely felekezetet bocsásson szabad vallásgyakorlatra; a túlzó államjogi álláspontot vitató jogászok, főként Poroszországban a jus reformandi alatt az állam azon jogát is értik, hogy az egyházi intézmények reformját saját hatalmánál fogva eszközölheti. Ezen felfogás azonban, mint már említettük, idejét multa.

4. *Appellatio tanquam ab abusu*, mely abban áll, hogy az egyházi hatóságok visszaélései ellen a világi hatóságokhoz lehet appellálni. Az 1874. évi május 4-iki osztrák törvény (a r. katolikus egyház külső viszonyairól) azt mondja, hogy ha valamely állami törvény egyházhatósági intézkedés által megsértetik, a sértett fél, a mennyiben az ügy nem bíróság elé tartozik, a közhatóságoknál kereshet orvoslást.

5. *Az állam főtulajdonjoga*, mely magában foglalja az államnak az egyházi javak saecularisatiójára vonatkozó jogosultságát és az egyházi javak megadóztatását.

A mi pedig a magyar államnak a hazai protestáns egyházakhoz való viszonyát illeti, ev. ref. egyházunk legújabb törvénykönyvének első paragrafusában azt olvashatjuk, hogy ezen királyilag szentesített törvények egyházunkat az alkotmányos úton létrejött országos törvények oltalma alá helyezvén, biztosítják Ő felségének, a királynak az ország törvényeiben meghatározott legfőbb felügyeleti jogát, s elsorolván azon eseteket, melyeknél az államhatalom segédkezése igénybe vehető, és elkülönítvén egymástól az állam és az egyház jogkörét: teljes határozottsággal kimondják azt is, hogy „az állam és hatóságai a végrehajtásban való segédkezést meg nem tagadhatják és kötelesek a végrehajtást saját közegeik által valósítani“.

A római katholicismus az újabbkor minden ellenkező eszméinek, jogfelfogási változatainak és újabb és újabb államalakulásainak közepette is merevül ragaszkodik az állam és egyház közötti viszony kérdésében a *pápai absolutismus* elvéhez, melyet a körülmények kényszere alatt jónak lát ugyan egyszer-egyszer elmellőzni, de a melyet az 1870. évben a pápai csalatkozhatatlanság kimondásával a római katolikus egyházra nézve épen dogmává is emelt.

Így az 1555. szeptember 25-én kötött ágostai vallásbékét és az 1648. október 24-én kötött westfáliai békét, melyeket tehát politikai személyek, fejedelmek kötöttek meg: IV. Pál (1555—95) és X. Incze (1644—55) római pápák, az eretneknek azokban biztosított állami engedmények miatt érvény-

teleneknek és kárhozatosaknak mondották ki. Ugyanezen IV. Pál pápának 1559. február 15-én kelt egy bullája kinyilatkoztatja, hogy minden eretnekség bűnébe esett fejedelem *ipso facto* elveszti uralkodói jogát, valamint kimondja azt is, hogy a pápát illeti meg minden hatalomnak a teljessége és hogy az ő egyedüli joga valamennyi birodalom fölött rendelkezni. XI. Kelemen pápa (1700—1721) 1701-ben tiltakozott Poroszországnak királysággá emeltetése ellen, mert királyokat nevezni ki egyedül a pápát illeti meg.

És rátérve századunkra, IX. Pius pápa (1846—1878) 1869. december 8-án kiadott encyklikájában, mint „istentelen és absurd naturalismust“ kárhoztatja el azt a nézetet, mely *violatores catholicae religionis*, a római katolikus vallás gyalázói, megsértői ellen nem akarja többé igénybe venni az államhatalom büntető jogát. És míg XIV. Benedek (1740—1758), valamint VI. Pius (1775—1798) római pápák ismételten kimondták azon régi tant. hogy a keresztség által az eretnekek is hozzá levén kötve az egyházhoz, ez által bármire is kényszeríthetnek és meg is büntethetnek: addig VII. Pius pápa (1800—1823) 1805-ben az egyházi javaknak eretnekek által való saecularisatiója, világi birtokká tétele alkalmából kimondá, hogy az egyházi jog értelmében sokkal inkább az egyházat illeti meg azon jog, hogy az eretnekeknek, mint ilyeneknek, javaikat konfiskálja, és hogy az eretnek fejedelmeket letegye. IX. Pius pápa még I. Vilmos német császárt is figyelmeztette arra, hogy minden megkeresztelt egyén a római katolikus egyházhoz tartozik, de ezen tételének logikai következményeit már elhallgatta.

És ha nézzük a *konkordátumokat*, vagyis azon egyezményeket, melyeket a pápa egyes államokkal, ezek egyházi viszonyainak rendezése tárgyában szokott olykor-olykor kötni, a melyek közül a történelem különösen öt nagyobbat emel ki, nevezetesen a wormszi (1122 szeptember 23.), a konstanci (1418. jan. hóban kötött) az aschaffenburgi vagy bécsi (1448. febr. 17.), az 1801. július 15-iki francia s az 1855. augusztus 18-iki osztrák konkordátumokat: ha ezekben az egyház kénytelen volt néha engedményeket tenni a világi hatalomnak, ezek IX. Pius pápa szerint pusztán csak „indultus-ok“, engedékenység számában menendő dolgok, a mennyiben az állam papok elleni polgári és büntető jogának alkalmazása is csak annyiban engedhető meg, a mennyiben azt a pápa engedélyezi. Minket magyarokat pedig közelebbről is érdekelt az 1855. évi osztrák konkordátum.

Hazánk egyik legszomorúbb korszakában, az 1848/49-ik évi szabadságharcz utáni időben, az osztrák absolutismus éveiben, illetőleg az 1855-ik évben jelent meg a hivatalos lapokban a következő tudósítás: „Császár ő Felségének 1855-dik évi születésünnepe különös megszentelést nyert. Folyó hó 18-án iratott alá a szentszék és Ausztria közötti *Concordatum* ... a székvárosban (Bécsben) ... A nagy ősoktól öröklött hivatáshoz híven, miszerint ő az egyház jámbor fia és hatalmas védura legyen, Ferencz József császár mindjárt uralkodása kezdetén elhatározott rendszabályok által elismerte ama nagy keresztyén igazságot, hogy Isten egyháza nem áll a világi hatalmak gyámsága alatt. Ez által oly lépés történt, mely szükségkép odavezetendő vala, hogy Ausztria vonatkozásai az egyházhoz szabályoztassanak“.

Ausztria tehát ezen konkordátumban feladta azon jogát, hogy saját területén az egyház ügyeinek vezetésére elhatározó befolyást gyakorolhasson s a mennyiben a konkordátum azzal kezdődik, hogy a r. katolikus vallásnak Ausztriában mindazon jogokkal és praerogatívákkal bírnia kell, melyek azt Isten rendelete és a kánoni rendelkezések szerint megilletik; mindazon osztrák államtörvények, melyek ezen konkordátumnak, vagy az egyház tanításának, vagy a szentszék által elfogadott gyakorlatnak ellentmondanak, eltöröltetnek stb. Ilyen alapon azután IX. Pius pápa 1864. december 8-iki encyklikája mellett megjelent Syllabusában, miután pontonként felsorolja a modern élet és tudomány azon tételeit, melyeket az egyház téveseknek tart és ennek megfelelően kárhóztat, bátran és határozottan kimondja, hogy a polgári törvények az egyháznak a pápa személyében nyugvó tekintélyétől nem térhetnek el.

Az osztrák konkordátum hatása Magyarországra tulajdonképen nem terjedt ki s az 1860-dik évi október 20-ikán kibocsátott „Császári diploma a monarchia bel- és államjogi viszonyainak rendezésére“, az úgynevezett *októberi diploma* Magyarország alkotmányos intézményeit ismét életbe léptetvén; midőn 1870-ben a pápai csalatkozhatatlanság dogmája kimondatott, az osztrák kormány elhatározta, hogy az 1855-diki konkordátumot érvényen kívül helyezi s utasította a kultuszminisztert, hogy az állam és egyház közötti viszony rendezésére nézve minél előbb törvényjavaslatot terjesszen a parlament elé.

Magyar részről kijelentetett a minisztertanács ülésén, hogy bár a konkordátum Magyarországon jogosan sobasem

létezett s így annak megszüntetése Magyarországra nézve fölösleges, mindamellett, ha forma szerint hatályon kívül akarják helyezni; ők ebbe beleegyeznek. A mi a placetum regiumot illeti, az Magyarországon már századok óta fennáll s most egyszerűen ismét gyakorlatba fog vétetni. A konkordátum eltörlésére vonatkozó törvényben világosan ki van fejezve, a mit különben maga a konkordátum is elismert, hogy a koronának örökölt joga a püspökök kinevezése, mely jogát ezentúl is épen oly mértékben gyakorolandja, mint gyakorolta azt a konkordátum fennállása idején, de mindenesetre azzal a különbséggel, hogy azzal most, mint saját ősi praerogatívájával, nem mint a szentszék adományával fog élni.

A vatikáni dogma alapján, a mely szerint ha a római pápa *ex cathedra* beszél és így hivatala erejénél fogva valamely hitet vagy erkölcsi életet érintő tant állapít meg az egyházra nézve, csalatkozhatatlansággal bír és minden időben ezzel is bír: ezen csalatkozhatatlanságban a korábbi pápáknak, ünnepélyesen kibocsátott legszertelenebb mondásai és intézkedései is teljes joggal részesülnek. A Syllabus határozottan kárhoztatja azt a tételt, hogy a római pápák valaha túllépték volna hatalmi körük határait. Az erkölcsi életet érintő tanok alatt, melyekről a Vatikánumban beszél, a római katolikus etikusok és a kánonjog felfogása szerint általában az erkölcsi élet és azon terület értendő, a melyen a római pápa elhatározólag intézkedhetik, a melyeknek tartalmát, tehát az erkölcsi élet követelményeit, mint csalatkozhatatlan maga határozhatja meg.

A jelenkor thomistikus római katolikus theológiája, az tehát, mely Aquinói Tamásról szállott le korunkra, s a melyet pápai részről, mint teljesen egyházit, szoktak jelezni, egytől-egyig ismétli ama régi tételeket és bizonyítékokat, a melyek szerint az egyház úgy áll az állam fölött, mint az örökkévaló az elmulandó fölött, vagy mint a lélek a test fölött.

És ezen elméleteket az iskolai oktatásban is alkalmazzák a római katolikusok. Így pl. a római Collegium Germanicum számára az utóbbi években megjelent hivatalos tankönyvekben ilyen tanok olvashatók: Az egyháznak, bárha az céljára nézve lelki társadalom is, minden megkeresztelttel és ennél fogva alatta állókkal szemben megvan a maga külső kényszerítő hatalma, sőt rendelkezik az *jus gladii*-val is, melyet szükség esetén a világi hatóságtól igénybe is vehet. Ámde jogai gyakorlásától olyan körülmények között, mikor az káros

következményeket idézhetne elő, bizonyára el kell állania; a két rossz közül a kisebbiket kell választania. És hogy az ultramontanizmus a pápának például a Németországgal szemben való jogairól ma is hogyan gondolkozik és mire tanítja e tekintben a népet, ez bőven kitetszik a „Tiroler Stimmen“ című ultramontán lap egyik cikkéből, melyben többek közt ilyen tételek olvashatók: „a pápa még ma is rendelkezik azzal a joggal, hogy a római német császárságot egy r. katolikus fejedelemre ruházza át, és ha ezen eszme manapság többnek, mint inopportunos-nak látszik is, megvalósulásának ideje meg fog valaha érkezni bizonynyal“.

Úgy látszik mindezekből, hogy a római katholicizmusnak legalább ultramontán irányzata és az államok között soha teljes és tökéletes békeség be nem állhat, köztük az állam és az egyház közötti viszony általunk már többször jelzett helyes minőségében meg nem állapíthatatik.

Mutatják ezt bőségesen hazai állapotaink is. Íme, közelebb meghozza törvényhozásunk egyházpolitikai új törvényeket, melyeknek mint a liberális eszméje diadalának tapsol, vagy legalább is előttük tisztelettel meghajol a hazai protestantizmus s tegyük hozzá nyugodtan: az elfogulatlan, a józan haladás követelményeit megérteni minden időben képes magyar római katholicizmus is. Ámde az ultramontán irányzat egy eddig ismeretlen politikai pártot, néppártot teremt, mely szívesen szövetkezik az agrár-socializmussal s az anarchizmus sötét lovagjaival is, csak hogy reakciót teremthessen ebben az országban, csak hogy aláása az állam tekintélyét, csak hogy az állam ne vehesse át végleg a házasságnak egyedül intézési jogát, az anyakönyvvezetést s mindazokat a hatalmi tényeket, melyeket az állam a maga hatalmi körén belől, az egyház tulajdonképeni jogainak sérelme nélkül, az új egyházpolitikai törvények értelmében szerzett meg és tart fenn magának.

Ha azt akarjuk tehát megtanulni, hogy milyennek kell lenni az állam és az egyház közötti viszonyoknak, ne a római katolikus theologusokhoz, különösen pedig ne az ultramontán szellemű írókhoz járjunk iskolába, mert ezek mindenesetre félrevezetnek bennünket, de forduljunk a protestáns theologusokhoz, bibliamagyarázókhöz, dogmatikusokhoz, etikusokhoz és egyházjogászokhoz. Ezeknek örök érdeme az, hogy a kérdés lényegének mélyére hatolva tisztán és világosan földerítették az állam és az egyház közötti viszony helyes alapelveit, és midőn e viszonyt kitisztázták, erősítették azzal az állammal és szilárd létet biztosítottak az egyháznak az államban.

Ez is egyik diadala, ez is egyik érdeme a protestantismusnak, a minek egy ma Európahirű egyházjogász *Friedberg Emil* lipcei egyetemi tanár is, 1895-ben megjelent „Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts“ című hatalmas művének mindjárt első §-ában azzal ad kifejezést, hogy szerinte is még a római katolikus egyház csak az egyháztól származó szabályok összességét érti egyházjog alatt, addig a protestáns egyház, a modern állásponttal (például a házasságra nézve) megegyezőleg, egyházjogi szabályok alkotására az állam jogos véleményét is elismeri.

Debreczen.

Csiky Lajos.

COMENIUS A. J. A FELSŐ OKTATÁSRÓL.

(Befejező közlemény.)

9. A főiskolai tanárokról szól Comenius a legkevesebbet, csak annyit, hogy sokat, lehetőleg mindent tudjanak, élő repertoriumok, lexikonok legyenek. A többi tanító kellékeit, kötelességeit nem hagyja ugyan figyelmen kívül,¹ de jellemző, hogy a jól elrendezett iskola törvényeiben csak a tanítás helye, ideje, könyvek, vizsgák stb. után szól róluk, és hogy a tanítás ügyének jobbra fordulását mindenekelőtt panmethodikus könyvek kidolgozásától várja. „Egy fölötté fontos, a mi az egész gépezetet haszontalanná teheti, ha nincs meg vagy általában mozgásba hozhatja, ha megvan“ t. i. — nem igazi tanítók, hanem „a panmethodikus könyveknek elegendő készlete“.² Nem mintha Comenius a tanár tudományos jellemét, példaadását úgy a magatartásban, mint a tudományos kutatásban mellékesnek tekintené, a tanítótól megkivánja a hivatottságot,³ természetesen még inkább a főiskolai tanártól. De mint minden paedagogiai methodikus, úgy Comenius is hajlandó a tanító egyéniségét az oktatás másodrangú tényezői közé sorozni. A fődolog a „gépezet“, a gépész csak végrehajtja azt a munkát, melyet a gépezet a föltaláló szándékának megfelelően mindenütt egyenlőképen végez. Tényleg a módszertanra esik Comenius érdemeinek oroszán része. Természetes azonban, hogy Comenius korviszonyaitól is függ e pont megítélése: szíve szerint való, igazi tanítókat nem igen ismert és ilyeneket a legközelebbi jövőtől sem remélhetett.

10. Miként Comenius a tudományok földarabolása ellen az anyag tekintetében tiltakozott, úgy még inkább az elvek tekintetében. A tudomány egységes szerve egész, minden része egyúttal az egésznek általános jellegét hordja magán. Azon törvények, melyek szerint az egész szervezet él, az egyes

¹ Különösen III. 796—98. — ² I. 191. — ³ III. 800.

részekre is állanak. A tudománynak, mint az egységes szervezetű világmindenség tükrének, általános elveit, egyetemes érvényű törvényeit, meg kell állapítani és az egyes tudományágakra alkalmazni. Csak ha ily közös törzsből nőnek az ágak, ha ily közös elveken épülnek fel a tudományok, várhatjuk, hogy megszűnik a tudományok diszonanciája, mely a mindenség harmoniájával ellenkezően, azoknak igazsága, azaz az ismereteknek tárgyaikkal való megegyezése ellen bizonyít. Verulami Baco foglalta össze először a tudomány ágait ily rendszerbe és azóta Fichte Schelling. különösen Hegel ily irányú munkáinak megjelenéséig, a legújabb korig számos kísérlet történt a tudományok encyklopaediájának megalkotására.

Tagadhatatlan, hogy ily általános encyklopaedia bármely szakmájú tanulóra nézve szükséges nemcsak, hogy a saját szakának helyét az egészben ismerje, hanem hogy e szakoknak anyagi kapcsolatukon kívül egyúttal elvi összefüggését is megértse. Ez ismertetné meg a tudományos szellemmel, mely valamennyi szakot s ezeknek alrészeit a legkisebb részletekig, illetőleg a vele foglalkozó tudósokat áthatja. Sajnos, hogy a tárgy fontosságát a mai főiskolai oktatás nem méltatja eléggé vagy ha igen, nem nyújt alkalmat annak hallgatására. Minden egyetemi vagy akadémiai hallgatónak tekintet nélkül mely fakultáshoz tartozik, ismernie kellene azt, esetleg ez ismeretéről első vizsgáján számot adnia; mégis csak elvétve találni a főiskolai lecke-programokban az „általános tudománytant“, „a tudományok encyklopaediáját“, „az akadémiai oktatás encyklopaediáját és methodológiáját“ vagy „az akadémiai studium módszerét“, sőt az egyes szakencyklopaediák sem kötelezők mindenütt.

11. Azt az összhangot, melybe az általános encyklopaedia az ismerethalmazokat hozza, nem az emberi értelem alkotta, hanem az megvan magokban a tárgyakban. Azért az encyklopaedia annál tökéletesebb, minél inkább ragaszkodik az ember a tárgyakhoz. Ebből folyik a tudományos előadás főkélléke, hogy tárgyilagos legyen. Szorosan a tárgyhoz ragaszkodják a tanár, azt vizsgálja minden elfogultság nélkül, a tárgyhoz szabja ítéletét, s ne a tárgyakat kényszerítse rendszerének Prokrustes-ágyába. Így biztosítatik az oktatás tudományos jellege. A tanár sem a mások, sem a saját tekintélyét nem vetheti latba, mielőtt a tárgyat magát meg nem ismertette és ezekből nem vonta le tételét. Ha hallgatóiban tudományos meggyőződést akar érlelni, pedig ez az oktatásának célja, tárja fel előttük őszintén azt az utat, melyen a tárgy

minden oldalú vizsgálata által. ellenmondások, nehézségek megoldása után, maga is ily meggyőződéshez jutott, lépésről-lépésre okadatolva, miért ezt a megoldást választotta, és miért választotta ép ezt az utat, melynél mások, kik csak a tárgyak fölszínét veszik számba, talán a hozzá nem értőknek tetszetősebb s könnyebb úton járnak. csak hogy mielőbb eljussanak a — tulajdonképen már előre kitűzött — célhoz. Comenius nem kívánja az előadást ennyire tudományosnak, mert a főiskolának oktatási anyagát is késznek tételezi föl. De ha a szoros tárgyilagosságot követeli és int erőszakos rendszertől, csak az ily tudományos előadás felelhet meg.

Mivel Comenius szerint a tárgyak magok utalnak az életben való használhatóságukra, azért a tárgy ellen vét a tudomány, ha nem alkalmazza azt a gyakorlati életre. Nem szükséges ismételnünk az utilitarismus elvének bírálatát; csak annyit kell itt megemlítenünk, hogy az akadémiák magokat az életpályákat, legalább a tanár, a lelkész, a jogász működési körét, munkásságának módját, szóval egész gyakorlati életét, mint külön-külön tudományt, mely a jellemnek szükségleteivel megismertet s a tudományok felhasználására tanít, a megfelelő szakba úgyis besorozták. Ha ezen tisztán gyakorlati tudományokon kívül, a többinek hasznavehetőségét is ki akarnók mutatni, veszélyeztetnék magát a tudományt. A ki például az egyháztörténelemnek az egyházi szónoklatban vagy polémiában való használhatóságát kiemeli, a történeti kritika iránt ellenszenvet kelt, vagy megvesztegeti az igazságszeretetet. Ismételhetjük, hogy annál nagyobb haszna lesz a gyakorlati életnek a tudományból, mennél kevésbé keresi ez amannak kegyét. Igen, Comeniussal mondjuk, hogy a tanár ragaszkodjék tárgyához és ezt igyekezzék megértetni.

A mennyire lehet, a tárgyat magának a tárgynak segítségével kell megismertetni. Nem szólunk ezen reális oktatás szükségszerűségéről, a mint ezt például az orvosi szakban kezdettől fogva fölismerték. De a szemléltető eszközöknek hova-tovább utat nyitottak a többi szakmák is. Ha nem is függesztjük ki a héber nyelvtani táblákat, de a művészetek történetét utáztatok, avagy legalább képek nélkül ma már nem lehet tanítani. S ha a színjátékokat a főiskolai oktatás eszközei közé csakis a történelmi szakban lehetne fölvenni, ámbár itt is csak pedáns hűséggel kidolgozott darabokat, melyekben az igazi költészet a történeti igazságtól nem kívánna áldozatot, de a történelem megértését előmozdíthatja igazán korhű regényeknek olvasása, melyeknek hőseiben az illető kornak szelleme megtestesül. Ez esetben azonban a szemlélést

már nem vesszük mint Comenius pusztán érzéki észrevevésnek, hanem apperceptionának. Ily értelemben maga a szóbeli előadás is szemléltető lehet és legyen.

De őrizkedjék a tanár azon veszélytől, mely főleg az elvont igazságoknak, de tényeknek is szemléltető előadását fenyegeti, hogy a használt képek, a kiszinezés, az igazságot, aényt hamis színben ne tüntessék föl. Mindég maga a tárgy legyen előtérben, az maga beszéljen, a minthogy az igazi történetíró ritkán szorul reflektáló elmélkedésre, mert maguk a tények mondják ki a legtöbb esetben az ítéletet is. Legyen tehát az előadás egyszerű. A szónoki stílusnak, ott a hol nem rábeszélni, hanem meggyőzni kell. nincs helye, a szóvirágok minél szebbek, annál inkább hozzák kisértetbe az érvekre irányítandó figyelmet. Az akadémiai előadásnak nem a száraz fejtegetés az eszménye, a kinek megadatott, hogy az igazat a széppel párosíthatja, annál jobban fogja az igazságot szolgálhatni. De a szépnek a tudományos előadásban önálló becse nem lehet, a fődolog maga a gondolat, ezt kell a gondolat testéhez minél jobban tapadó szóruhába öltöztetni.

Ily egyszerű és világos előadás kedvez leginkább az igazságnak, míg a szónokias mindég hajlandó a valószínűt a bizonyossal összetéveszteni. A tudományos előadás tárgyilagosságából folyólag kiemeli, mi a tény, a bebizonyított igazság és miben kell több-kevesebb valószínűséggel bíró föltevással megelégedni. Comenius ez előadást gondosnak nevezi, mondhatnók lelkiismeretesnek is.

12. Gondatlannak nevezi Comenius azt az előadást is, mely ismeretlen nyelvű szavakat használ. Ő az alsóbb iskolákban az idegen nyelvű kitételeket általában, a műkifejezéseket is, lefordíttatja az anyanyelvre. Bármennyit fáradozott maga a latiu nyelvnek helyes tanítása és minél tökéletesebb begyakorlása végett, annak, mint főiskolai előadási nyelvnek bukását ő is előkészítette. Mint kora gyermekének, ez a megbuktatás, alig lehetett szándoka, de megtette az első lépést: mint tanítási nyelvet kitette a középiskolából. Megtörte azon hitet, hogy a tudományt mindig csak latin nyelven művelhetni, megjósolta azon időt, a mikor ez a nyelv csakugyan a régiek megértéséhez szükséges eszköz lesz s a mikor a nemzeti nyelvek a latinnal egyenlő rangúakká fejlődnek. Még soká tartott ugyan, míg a hazai nyelvek a latint a főiskolai előadásból kiszorították, de ma már valamennyi nemcsak egyenrangú vele, hanem föléje jutott. Igaz, a nemzeti nyelveknek, köztük főleg a magyarnak, még nagyot kell fejlőd-

niök, hogy a tudományos gondolatoknak teljesen megfelelő. a nyelv szellemével megegyező közlési eszközeivé legyenek. De ha a nemzetek önállóan művelik a tudományt, vagy legalább az idegent szabadon reprodukálva, a nemzeti talajon termett gondolat meg fogja találni a helyes kitételt is. Ma már nem gondolhatni arra, hogy a latin nyelvnek főiskolai uralma visszaállíttassék. Valameddig történelmet, philosophiát, theologiát fognak kutatni, a classikusokat sohasem fogják mellőzni, és talán az egyetem a tudós rangfokozatokat, annak jeléül, hogy a tudomány nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi is, még soká e nyelven fogja kiosztani, noha már e téren is folyvást előre nyomul a nemzeti: de mint előadási nyelv végkép idejét multa, nemcsak azért, mivel a gondolat finomságát, teljességét ma már egy nem latinul gondolkodó tudós sem (és hányan *gondolkodnak* ma még latinul?) hajlandó a classikus latinság szűknek bizonyult frazeológiájának fölálldozni. hanem egyszerűen azért, mivel a szintén Comenius reményeinek megfelelően átalakult középiskola már nem szolgáltat oly leendő akadémikusokat, a kik e nyelvet egyszeri hallás után csak valamennyire megértének. Csak r. kath. theol. fakultásokon és papi seminariumokban tartja még magát, de távolról sem valamennyiben. De rá is nyomja a tanároknak talán határozottan gondolt, de csak megközelítő körülírással kifejezett gondolataira az elavultság bélyegét, és megnehezíti a tanulók munkáját haszontalan emlékeléssel, kárpótlásul valószínűleg fölmentvén őket a felfogás, a megértés nehezebb munkája alól.

13. Ha a tárgyak magok összhangban vannak, a tudomány pedig mint azoknak tükre befejezett rendszer: úgy a tudományt csak azon rendben taníthatni, melyet maga a rendszer szab elő, tehát a tudománynak saját benső gondolatmenete szerint. A főiskolai tanítás módja tehát az ú. n. akromatikus, az összefüggő előadás. Comenius is ezt kívánja; kevés kivétellel mindenütt a tárgyhoz szabott gondolatmenetet követő előadások folynak. Ezen menetet megzavarná, összebonyolítaná és így a tudományt, mint rendszert pusztá ismeret-halmazzá forgatná fel a párbeszéd, mely azon felül a tanulót ítélkezésre csábítaná olyasmiről, a mit még nem is ismer. A tanuló igazán hallgató, a tanár előadása folyik megszakítás nélkül, kivéve az óra megszakítását, mely sajnos, sokszor nem épen a gondolatmenet természetes nyugvó pontjain szakítja félbe a beszédet.

De a tanuló még se legyen pusztá hallgató, hanem jegyezzen, mert „a hallgatás gyakran nem egyéb, mint lelki tunya-

ság, vagy legalább ügyefogyottság, mely nem ritkán genialis hanyagságnak színébe lakozik".¹ Azonban az előadásnak szó szerinti leírása már azért sem ajánlatos, mert pusztán gépies munkával foglalkoztatja a hallgatót és a mester szavára való esküvésre teszi hajlandóvá. Csak az előadást szabadon reprodukáló jegyzés köti a hallgató figyelmét a tárgyhöz, képesíti rendszeres gondolatmenetnek hovatovább könnyebb követésére, tanítja ez által rend- és módszeres gondolkodásra. A jegyzés annál inkább szükséges, mert a tudomány mint ilyen pontossága, komolysága veszélyeztetése nélkül nem ereszkedhetik le azokhoz, a kikben teljes megértéséhez egyik-másik előismeret nincs meg, és a tanár sem lehet előadásában minden egyes hallgatójának képességére, vagy a mi kívánatosabb, érdeklődésére tekintettel. A jegyzet alapján kérheti csak a tanuló ismételt átgondolás után, a föl nem fogott pontok magyarázatát vagy azt, hogy figyelmét különösen lekötő részletbe mélyebben beavattassék.

Az akadémiai előadásoknak azon természetes hátránya, hogy sohasem alkalmazkodhatik oly mértékben a tanulókhöz, mint a középiskolai oktatás teszi szükségessé, mint az előadások kiegészítését azon együttes munkaórákat, melyekben inkább a párbeszéd járja s a melyeket, csak részben megkülönböztetéssel, magán-collegiumok, conversatoriumok, disputatoriumok, gyakorlatoknak, tanulói szakegyleteknek, legáltalánosabban seminariumoknak szoktak nevezni. Ezekben a tanulók akár az előadás tárgyáról akár vele rokonságban lévő vagy a szakstudium kiegészítésére szolgáló s az általános tudományos műveltség körébe vágó tárgyról értekeznek, vitatkoznak, úgy azonban, hogy a dialogus tárgyára előkészülnek, nehogy az eszmecserére szánt időt üres szószaporitással fecse-reljék.

A seminariumok berendezése teszik a tanár ügyességét a legerősebb próbára, mert itt van a legnagyobb szabadsága. Mindenesetre tanár vezesse a seminariumot; ő tűzi ki, lehetőleg tekintettel lévén a hallgatók óhajaira, a tételeket, és ő akadályozza meg, hogy a vita perlekedéssé ne fajuljon. A seminarium lehet kötelező vagy nem kötelező, a szerint, a mint a tárgy kisebb vagy nagyobb mértékben megkívánja a tanulónak személyes érdeklődését és nagyobb értelmi erejét tételezi föl. Ez utóbbi esetben a seminariumi tagok száma kisebb lesz, a mi főleg azért előnyösebb, mert a tanárt és a tanulót közelebb hozza egymáshoz, ily módon is a tanulmány sikerét előmozdítván.

¹ Hagenbach, Enc. u. Meth. der theol. Wistensch. 12. kiad. 46. o.

Comenius szerint azonban e gyakorlati órákon az egész hallgatóság jelenik meg, nyilván azért, hogy minél több írónak a tárgyra vonatkozó gondolatait minél többen hallhassák és elsajátíthassák. De itt is a kevesebb mindenestre több a soknál. Ha nem is valósultak meg e seminariumok úgy a mint Comenius akarta, azaz inkább csak leírta, mert ő az ú. n. repetitoriumokat és examinatoriumokat is azokba olvasztotta és minden délutánt nekik szánt: de ma már valamennyi fakultásban megvannak és az illetékesek mindjobban fölismerik jelentőségöket, akár mint a tudomány műhelyébe bevezető, annak keletkezését egyes példákban bemutató intézményeknek, akár mint az életpályára való gyakorlati előkészületeknek fontosságát.

A seminariumok részben föltételezik a magántanulmányt, mert előkészületet kívánnak, részben megtanítanak reá. A magántanulmányba nem számítjuk azon munkát, mely az előadások elsajátítása végett ezekkel természetesen párhuzamosan folyik. Az a magántanulmány, melyet a seminarium föltételez, főleg írók olvasásából, az anyag egybehordásából s legfőlebb még elrendezési kísérletből állhat; az, a melyre megtanít, már a tudomány önálló művelése. Mindkettőhöz könyvtár szükséges, melynek oly anyagi helyzetben kell lennie, hogy legalább a legnevezetesebb újabb munkákat is beszerezhesse nemcsak a tanár, hanem az előrehaladottabb tanuló számára is. Comenius a magántanulmány megkönnyítése végett a különféle szakú tudósoktól az áttekintés számára az írókat méltató kivonatokat, illetőleg összefoglalásokat kér; főleg csak a classikusokról szól, de az írók egész nemzetségét érti. Valamennyit elolvasni sem nem lehet, sem, a mint az ily áttekintés igazolja, nem szükséges, mert Seneca szerint nem az használnál, hogy sok, hanem hogy jó könyvünk legyen. Az ily áttekintés, a szak irodalmának története nemcsak a válogatást teszi lehetővé, a mi már is nagy haszon, mert kevesen vannak, a kik szerencsés kézzel mindjárt az után nyuljanak, a mit keresnek; hanem számot vet azon kívánsággal is, melyet Comenius szintén ismétél, hogy az egyest mint az egésznek részét is kell megismernünk, tehát az írókat úgy magában véve, mint társainak körében, hogy a monographia csak az egész tárgy után következzen. Az olvasás módjára vonatkozó tanácsoknak csak viszonylagos értékük van; egyiknek a hajnal, másiknak a lámpa fénye mellett jelenik meg Phaebus Apollo. De a mit olvasunk, annak legyen nyoma olvasási naplónkban, akár egyes gondolatokat jegyzünk, akár az olvasmány értéke szerint kivonatokat készítünk vagy ítéletünket írjuk le. Amazok

megtermékenyítik értelmünket, ezek azon haszonnal járnak, mint az előadás követése. Természetesen növeli a hasznost ha a tanuló az olvasás gyümölcseit társainak bemutatja, bírálatuk alá bocsátja; ámbár a hallgató olvasmányi naplóját ennek nagyon is egyéni színezete miatt nem szívesen fogja idegen kézbe adni.

Comenius, ha számba vesszük azt, a mit a classikusok kivonatairól s az ismereti anyag készenlétéről mond, talán nem vetette el a főiskolai tankönyvek használatát. Ezek persze csak olyanok lehetnének, mint a földrajzban a térkép. Tagadhatatlan, hogy az ily rövid, a gondolatmenet vázlatát és például a történelemben a szem számára való évszámokat és neveket is magában foglaló tankönyvek nagyon megkönnyítik a tanár munkáját, a tanulóét is, a ki már az előadás előtt tájékozódhatik és utána jegyzeteit a tankönyvvel összevetetheti. Hogy e tankönyveket nem tartotta az előadások helyetteseinek, mutatja az antodidaktikának méltatása. Bármily eleven a könyv, a tanár egyéniségét, személyes behatását, mely az, inkább a tudós jellem, mint a tudós rendszer iránt fogékony kezdőknek a tudományba való beavatásánál annyira fontos, sohasem pótolhatja. Még akkor sem, ha a távol levő tudóssal való, az egyéni jelleget inkább megengedő levelezés járul hozzá, a mi pedig a tanár hivatalos teennivalóit tekintve ma már alig várható.

Tudós levelet, ha ez nem a tudálékosság alkalmatlan-kodó tolmácsa, csak az írhat, a kit a seminarium már megtanított a tudomány önálló művelésére. Mert az is a seminarium célja, hogy ily önálló munkákra serkentsen, melynek lelkiismeretes megoldása a tanulót a tudósok munkáinak kellő méltányolására képesíti.

14. A seminarium végül az a versenytér, melyen a nagyobb tehetségűek magukra vonják a tanár figyelmét, a ki ezeknek erejükhöz képest több táplálékot fog nyújtani és kedvöket éleszteni, őket kitartásra buzdítani fogja, nem azért ugyan, hogy mindent tudjanak, de legalább sokat és hogy a talentumok közül egy sem legyen holt tőke. A buzdító eszközök legnagyobbika a promotio, melynek hitelét féltékenyen fõnn kell tartani. A promoveálás módja, melyet Comenius ajánl, még a jelen század első felében nem volt minden egyetemen alkalmazásban; lényegileg ugyanaz ma mindenütt, kivéve, hogy a doktori méltóságnál alsóbb fokozatok az egyetemen mint tudós köztársaságok különállásának megszűnésével egyidejűleg lassanként elavulnak. De míg e czímet tényleg osztják, legyen az csakugyan tudományos kitüntetés és ne

csak valamely hivatal gyakorlásának föltétele, és mint a tudósok egy erkölcsi testületétől származó kitüntetés ne függjön, mint Comenius akarja. valamely állami képviselő beavatkozásától, ha csak ez maga is nem tartozik akár mint rektor, akár mint egyetemi kancellár e testülethez. Mint pusztán a tudományban való kiválóság elismerését, e rangfokozatot csak az akadémiái tanulmányok befejezése után lehet méltóan kiosztani. Comenius a gyakorlati életet a tudományosnak rovására becsülvén, annak ismeretét, a benne való gyakorlottságát is az avatás föltételévé teszi.

Hogy a tudomány birodalmába kivétel nélkül minden arra képes beléphessen, az illetékes körök s a nevelés barátjai különös gondot fordítanak a szegényebb sorsúak segélyezésére s e gondoskodás bizonyára mind nagyobb lesz, mennél inkább átmegegy majd a köztudatba az a tapasztalat, hogy a tudomány sikeres műveléséhez ma már a mindennapi kenyér nem elégséges, hanem azon felül szükséges a tudományos eszközökben való kényelem és bőség.

Az évfolyamok száma a legtöbb fakultásban négyben állapodott meg. de egyes szakok különösen a gyakorlati életre való tekintettel újabban túmentek a határon.

Az akadémiái tanulmányok elvégzése után Comenius terve szerint a tanulók utazzanak. természetesen nem pusztán szórakozás, hanem tudósok, műveltebb népek megismerése végett, hogy, saját szakukba vágó intézményeket ismervén meg, látó körüket tágítsák, a saját magáéhoz vakon ragaszkodó elfogultságból kivetkőzzenek. Ép a legújabb időben ismerik el ismét jobban az iskolai hatóságok és az utazások fontosságát.

15. Ha a főiskolára szánt hat év kissé bőven van kimérve és minden fakultás ez időt tényleg kisebbre szabta, annál inkább kívánható meg, hogy a tanulók életkora legalább 18 legyen, a melyben a tudományra, a leplezetlen valóságra és igazságra már megérettek.

Comenius nem mondja határozottan, hogy az akadémiára nők is járhatnak, de ha bebocsátja őket a latin iskolába, nem zárhatja ki a főiskolából sem. A női orvos vagy politikus gondolatától Comenius nem irtózik; mégis családi körben jelöli ki helyöket. A gyakorlat az orvosnőknek és tanítónőknek sokáig nyílt kérdését már megoldotta, és talán a többi életpályák is megnyílnak lassankint számukra. Comenius ez ellen egyetlen elméleti okot sem vet fel, sőt értelmi képességre nézve a férfiakkal egyenrangúaknak tartja őket.

Az az óhaj, hogy az egyetemre csak az emberiség virága

bocsáttassék, *pium desiderium* marad, valameddig a tanár minden egyes tanulónak a jövőjébe nem lát, tehát mindörökké. Az egyetem. bármily magasra tűzzük célját, sohasem lehet csak a lángelmék iskolája. Az teljesíthető kívánság, hogy a latin iskolát végzetteket még egyszer, illetőleg az akkori kor szempontjából ítélve, végre vizsgálatnak kell alávetni, hazánkban a jelen század közepe táján teljesült és ma már általános. Az érettségi vizsgálatnak célja megállapítani, kikben van még az egyetemi tanulmányokhoz szükséges reális és formális előképzettség. De nagyon is az egyénnek önmagához való jogába nyulna, ha e vizsgálat szabná meg a tanuló leendő életpályáját is. Comenius kiemeli a hivatásérzet döntő fontosságát, de nem bizik a tanulónak ítéletében, hogy e hivatását meglátja, vagy akarataiban, hogy az érzetét követi. A hivatásérzetből szakot választott tanulók legnagyobb része nem csalatkozott ítéletében s a kik nem magoknak való fakultásba léptek, csakhamar észreveszik, hogy egyéniségük az életfeladattal, melyre a fakultás előkészít, egybe nem olvadhat, hogy tehát rosszul választottak. Azon jelek, melyekből a hivatásra következtethetni, nem oly „biztosak“, mint a rubrikálni szerető Comenius fölteszi és a tanuló maga és csak komoly önvizsgálat alapján ítélni leke irányáról. Ép oly erőszak volna a latin iskolát végzett ifjak között, a kik az érettségi vizsgát megállották, különbséget téve egyeseket a tanulmányok folytatásától eltiltani. A főiskola igaz, csak hivatásérzettől áthatott tanulókat kívánhat, de azt csakis a tanuló maga mérheti, mert ő érzi.

A tudás drágaköve nem foglaltathatik durva kavicsba s a tudomány erkölcs nélkül mindig csak gyilok s nem ekevas vagy építő vakolatcsapó. Comenius és minden egyetem megkívánja tehát a tanulók erkölcsös életét. Az erkölcs Comenius szerint főleg a tisztességes magaviseletben tükröződik, hogy a tanuló csiszolódjék, ne zárkózzék el a társadalomtól, sem a társas örömeiktől. Az ifjúsági egyletek a kölcsönös ragaszkodás érzetét növelik. A ki az egyetemi tanulók egy részének életét közelebbről ismeri, ma is fájlalhatja, hogy az egyetem legkisebb gondja ép a tanulók magánélete és ha ez az iskola él is kizárási jogával, de nem a nyilvánvaló időrablókkal és dobzódókkal szemben.

16. Comenius néhány elvi kérdést teljesen mellőzött, például a tanszabadságot, azt hiszem, hogy — mivel a főiskolai tanárban az önálló kutatót kicsinyli, az ismeretanyagot inkább késznek veszi és a tanítás módját is szorosán kiszabja — nem pártolta volna. És tekintve ugyancsak a szinte egye-

dül idvezítőnek tartott módszerbe vetett hitet, talán ép úgy nem volt barátja a tanulói szabadságnak, mint minden következetes methodikus.

Comenius, miként a középiskolára, úgy a főiskolára sem gyakorolt közvetlenül nagy hatást. Tragikus sorsa, hogy, úgyszólván, a mi napjainkig, a 40-es évekig, a mikor Raumer a Nagy Oktatástant a feledés örvényéből kiragadta, az ő eszméinek termékenyítő hatása nélkül fejlődött az iskolaügy. De eszméinek ez a harmadfél százados fejlődés igazságot szolgáltatott. A főiskolának is lesz eszméiből még sok megszívlelni valója. És ha egyik-másik nézetétől eltér is, egyben mindig hűnek kell maradnia Comeniushoz: az emberiséget szerető és azért hosszú fáradalmas életen át csak az igazságot kereső nagy lelkéhez!

Sopron.

Jausz Vilmos.

EGYHÁZI SZEMLE.

Hazai egyházi élet.

Kezdünk az egyházi élet terén is szörnyen idegeskedni. Az egyéni szabad meggyőződés és szabad tevékenység iránt kezdünk türelmetlenek lenni. Pedig protestáns egyházunk a maga születését egyenesen annak köszönheti, hogy a szabad egyéniség jogát érvényesítette s tiltakozott az ellen, hogy lelkiismereti dolgokban bármiféle hatóságnak, vagy többségnek joga volna akár békót vetni az emberekre, akár csak elrettenteni akarni is valakit a maga szabad egyéniségétől. Nemcsak, de egész hitéletünk azon az evangéliumi szabadságon alapszik, mely feltétlenül meg is követeli individualitásunk önálló kifejtését. „Kiki magának áll, vagy esik“. Ezzel egy természetes jog, egy elvitázhatatlan emberi postulatum érvényesült a protestantizmusban a legerőteljesebben, és pedig olyan határozottsággal, a minőre az egész világhistoria sehol és semmiben még csak példát sem mutat másikat. Hosszú évezredeknek küzdelme, szabadságharcza diadalmaskodott a reformációban. Vagy ha csak a keresztyénségen innen nézzük is a történetet, akkor is másfél ezredév szakadatlan tusája vonul el lelkünk előtt, míg győzelemre jut az ember egyik legszentebb joga: a lelkiismereti szabadság.

„Hallottátok, megmondattok a régieknek . . . én pedig azt mondom“ — szól Jézus és ezzel teszi meg az első lépést ahhoz, hogy lerombolja a templomot és harmadnapra megépítse az újat. „Az embernek fia ura a szombatnak is“ — mondja máskor s ezzel odaállítja az individualizmus elvehetetlen jogát, a mely szerint nem mi vagyunk az institutiókért, hanem az institutiók vannak mi értünk. Pál apostol amaz egész nemes harcza, a melyről utolsó levelében szól, avagy nem azért a lelkiismereti szabadságért vívott küzdelem volt-e, a melyet a zsidóskodók meg akartak kötözni a törvény békó-

jával. Neki épen olyan személyes elhivatása van, mint az „oszlop-apostoloknak”, neki nem valamely hatóság, hanem egyenesen az élő Krisztus adta a munkát s ő csak ennek felelős ezért a munkáért; de neki aztán komolyan felelős! És a mint tovább lapozunk, ím’ az üldözések közepette azt hangoztatja Athenagoras: „A közös jogot kívánjuk, azt, hogy ne gyűlöljenek és üldözzenek azért, mert keresztyéneknek mondjuk magunkat”. Vajjon dicsőségére válik-e — mondja Lactantius — a hitelenségnek, hogy lenyüggözi a vallás szabadságát, megtiltja, hogy istenemet szabadon választhassam s kényszerít nem tisztelni azt, a kit tisztelni akarok és tisztelni azt, a kit nem akarok. Nem igazságtalan dolog-e, ha szabad embereket akaratauk ellen áldozni kényszerítenek?” És a „legsötétebb középkorban” is, a mikor a compelle intrare, a szent tanok és az eretnekítés az uralkodó elvek, Paduai Marsilius azt hirdeti, hogy a pap nem egyéb, mint az isteni törvény tanítója; föladata megtanítani bennünket, mit kell tennünk, vagy keresnünk, hogy az örök boldogságot megérdemeljük. De kényszerítő hatalma, melynél fogva parancsainak megtartását másoktól kierőszakolhassa, nincs. Különben hiába is kényszerítene valakit; mert kierőszakolt cselekményeknek az örök üdvösség szempontjából semmi hasznuk sincs s hivatkozik Aranyszájú szent Jánosra, a ki szerint „lehetetlen valakit üdvözíteni akaratára ellenére”. Mig Luther aztán kimondja, hogy a keresztyén ember a legszabadabb Istennek valamennyi teremtménye között. „Nem tűzzel, hanem az írással kell az eretnekeket meggyőzni. Ha talentumos embernek kellene tartanunk azt, a ki az eretnekeket érvek helyett tűzzel győzi meg, a hóhér volna a világ legnagyobb tudósa. Csak máglyára kellene kötni az ellenfélt, miután erőszakkal hatalmunkba ejtettük”.

És íme, a speyeri birodalmi gyűlés után negyedfélszázaddal, mintha csak megint meg kellene szólalnia a nagy angol költőnek, Miltonnak: „Nem, nem lordok és képviselők! nem szabad bebörtönözni a szellemet; érkezett immár az idő, hogy nyilvánosan lehessen beszélni és írni minden közérdekű tárgyról. Tomboljanak bár egyszerre az összes tanok viharjai a földön, az igazság síkra szállt, hadd vívjon csatát a tévedéssel. Láta-e valaki valaha, hogy szabad és nyílt küzdelemben az igazságot legyőzték volna?”

Nézzük csak, hogy miről is van szó, a mi az egyházi sajtó egyik-másik organumát olyan idegessé és türelmetlenné teszi; és a mi meg nekünk a fentebbi akadémikus elmefuttatást mintegy önkénytelenül adta a tollunk alá. A belmissióról és az evangélizációról, a mi ugyan mind a kettő meglehe-

tősen rosszul képzett magyar szó; de a melyeknek a kiképzésüknél még rosszabb jelentést adtak sokan s mihelyt csak hallják is, már bosszankodnak és a két dolgot képviselőikkel együtt szeretnék az apokalyptikus kénkövel égő tavába vetni a „fenevadhoz“ és a „sátánhoz“. Valami új dolog ez a kettő? Valami veszedelmes újítás, a mely csak kárhozzátandó?

Pál apostol ezelőtt majdnem kétezer esztendővel azt írta volt a Korinthusbelieknek: „Az Isten a tagokat helyhezette egyenként külön-külön a testben, a mint akarta. A test nem egy tag, hanem sok tagok. A miképen a test egy és annak sok tagjai vagynak: az egy testnek minden tagjai pedig noha sokak, mindazáltal azok egy test: ezenképen vagyon a Krisztus is. Ti pedig, a Krisztus teste vagytok és tagjai rész szerint. És ha egy tag szenved, minden tagok egyetemben bánkódnak; ha egy tag tisztességgel illetetik, egyetemben örülnek minden tagok. — — Az ajándékokban különbség vagyon, de ugyanazon Lélek; az egyházi szolgálatokban is különbségek vagynak, de ugyanazon Úr Mindennek pedig adatik a Léleknek nyilvánvaló ajándéka haszonra. Ti is, mivelhogy a lelki ajándékokat kívánjátok, az Anyaszentegyháznak épületére igyekezzetek, hogy azokban nevedjete“ stb. Tehát legyen minden tag élő tagja annak az organismusnak, a melynek a feje a Krisztus, „mert egy Lélek által“ mi mindnyájan egy testté keresztelkedtünk akár zsidók, akár görögök, akár szolgák, akár szabadosok és mindnyájan egy ital által lettünk egy lélekké“.

Az a két rossz képzésű szó — belmissió és evangélizáció — tehát azt akarja csak, hogy ne csak külső institutiók által összetartott s egybeszerkesztett szervezet legyen az egyház, hanem legyen az valóban élő organismus, a melyben az apostolként a „láb“, a „kéz“, a „szem“, a „fül“ mind teljesítse a maga szolgálatát az egésznek épületére.

Elismerik és meggyőződéssel vallják a belmisszionáriusok és evangélizátorok, a mit atyáik vallottak és hittek, hogy „Isten egyháza gyűjtésére vagy alkotására, úgy szinte annak igazgatása és megtartására mindig egyházi szolgákat vett fel eszközökül, most is azokat használ és fog is használni, míg a földön egyház leend. Isten ugyan hatalmánál fogva eszközök nélkül is gyűjthetne magának az emberek közül egyházat; de inkább akart emberekkel emberi szolgálat által banni. Következésképp az egyházi szolgák nem úgy tekintendők, mint egyszerű szolgák, hanem mint Isten szolgálói, kik által munkálja Isten az embereknek üdvét. A honnan óvakodásra intünk mindenkit, nehogy valaki azokat, melyek megtérésünk

és épülésünkre tartoznak, úgy tulajdonítsa a Szentlélek titkon munkáló erejének, hogy az által az egyházi szolgálatot feleslegesnek tartsa. Az egyházi szolgálat méltóságát senki nem bitorolhatja, azaz vesztegetés, vagy más mesterkedéssel önkényűleg magára nem ruházhatja. Kárhozzatjuk itt mindazokat, kik önként futnak, bár nem választattak, küldettek és bocsáttattak ki. Kárhozzatjuk a hivatalra alkalmatlan tanítókat és a lélekpásztorban megkivántató ajándékokkal fel nem ruháztottakat". (Helv. conf. XVIII. rész.) De vallják és érvényesíteni kívánják azt is, hogy „a Szentírást magánosan otthon olvasni s egymást az igaz vallásban oktatás által építeni mindenkinek szabad" és hogy „kiki kötelességének ismerje, hogy az Istentől nyert ajándékokat, készséggel és örömmel, a többi tagok javára és üdvösségére fordítsa" (Heidelb. káté 55. k.) Ehhez azonban feltétlenül szükséges az egyháztársadalmi munka szervezése, mert így csak általánosságban kifejezve az egész csak egy szétfolyó idea, a melynek testet kell adnia s a munkaköröket és eszközöket megjelölni az egyes tagok számára. Kipróbált eszközökül mutatkoznak a különböző egyetek a maguk szeretett munkáikkal, a felolvasások, az összejövetelek s a biblia és vallásos iratok terjesztése. *Egyetek*, hát van ezekben veszedelem az egyház *egységére* nézve, mikor már a nevükben benne van az egygyé létel valamely cél érdekében? Felolvasások?! Hát ma minden tudomány és életkór nem arra törekszik-e, hogy munkáját népszerűsítse, vele áthassa a néprétegeket? A berlini „Urania" társaság még a csillag világok titkait is vetített képekkel szemlélteti. Csak épeu a vallás, a hitélet szorittassék le, ennek titkait ne lehessen népszerűsíteni s nagy kérdéseit a közönség elé vinni épen abban a formában, a melyhez a közönséget egyéb közérdekű kérdésekre nézve már hozzászoktatták a különböző tudományos és nem tudományos társulatok? Vallásos összejövetelek?! A lelkek építése. Csak „az egyházi gyülekezetek ne legyenek titkosok és elrejtettek, hanem nyilvánosok és gyakoriak" (Helv. conf.). A mindennapi életnek sok olyan jelenségét lehet megbeszélni ezeken valláserkölcsi szempontból és olyan modorban, a melyeket és a mint a templomi szószéken nem lehet. A hitélet individualizálására alkalmasak ezek. Hogy hontanák meg ezek az egyház egységét, ha épen annak a pásztornak a vezetése alatt állanak, a ki nyáját gyűjti egybe? S végül a biblia és a vallásos iratok terjesztése?! Kell-e ezt még csak igazolni is bárki előtt?

Nemrég egyházunk egy kiváló esperesével beszélgettünk a belmissió és az evangélizáció kérdéséről. A szavaktól ő is

visszaborzadt. Ezek hangoztatása helyett — úgymond — jobb volna sürgetni az egyházi fegyelemnek a lelkipásztorokkal és a gyülekezeti tagokkal szemben való visszaállítását, illetőleg annak a szigorú ellenőrzését, hogy lelkészek és hívek egyaránt teljesítsék összes kötelességeiket lelkiismeretesen.

— Hiszen az egész belmissió és evangélizáció sem kíván s akar egyebet! Senki soha nem kívánt egyebet, minthogy „az egyházi szolgák tiszte a sz. gyülekezetet egybehívni, ebben az Isten igéjét magyarázni, az egész tanítást az egyház használatához alkalmazni, hogy így tanításaik használjanak a hallgatónak s építsék a híveket. A tanítók kötelessége hát tanítani a tudatlanokat, inteni és az Úr útában haladásra bírni a resteket, vigasztalni és megerősíteni a csüggedőket a sátán sokféle kísértetei ellen; megfeddeni a bűnösöket, útbaigazítani a tévelygőket, felemelni az elesteket, megczáfolni az ellenmondókat, végre a farkasokat az Úr aklából elhajtani, a bűnösöket és bűnösöket eszélyesen és hatékonyan megdorgálni, — — a híveket szent egyességben megtartani, a szakadásokat akadályozni, a tudatlanokat a vallás elemeire oktatni, a szegények szükségét a gyülekezetnek ajánlani, a beteget s különféle kísértetekbe esteket meglátogatni, oktatni s az élet útában megtartani“ stb. (Helv. conf. XVIII. 14. §.) és hogy „az egyházi szolgák közt illő fegyelem legyen“ (u. o. 17. §.) Ha mindezek így megvannak, akkor ám vessük el a szavakat, mert akkor a lényeg úgyis megvan s élet és elevenség lüktet az egyházban.

Aztán mi az a theologiai irány, a melyet ezek a belmissionáriusok képviselnek? „Nem ismerünk el a hitre vonatkozó kérdések eldöntésében más ítélő birót az Isteneen kívül, ki a Szentírásban kijelenti, mi legyen igaz és nem igaz, mit kelljen követni és eltávoztatni. Ehhez képest csak a lelkiekben jártas embereknek a Szentírásból merített ítéletein nyugszunk meg“ — vallották az atyák (Helv. conf. II. 3. §.) és vallják a „modern evangélisták“. Kicsoda kárhoztat tehát?! A keresztyénség nem doctrina, hanem életelv s annak az életet kell áthatnia és átalakítania.

Fel-feljajdulások történnek már utólagosan az egyházpolitikai új törvények miatt s a panaszok bizonyára szaporodnak, a mint ezek következményei mindjobban meglátszanak. Pedig azok a törvények egészben a protestáns elvek megvalósításai; a hiányuk csak az, hogy az 1848: XX. t.-cz. is nem velük egyidejűleg valósított meg. De épen azért, mikor a belterjesebb egyházi munka sürgettetik, miért idegeskedik az

egyházi sajtó és miért akar repressaliákhoz nyulni, a mi egyáltalában nem protestáns elv?

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság is ha egyszer „magyar“, akkor azon kell munkálnia, a mi a nemzet javára szolgál, ez pedig nem lehet más, mint a protestantismus erősítése; ha „protestáns“, nem lehet mást, minthogy a szellemi szabadságnak legyen védője és zászló hordozója; ha „irodalmi“, végezze nagy feladatát irodalmi magas színvonalon és ha „társaság“, legyen azoknak a társasága, fényes eszmegyűjtő köre, a kik evangéliomi alapon arra egyesültek, hogy minél intensivebbé legyen egyházunk élete és vele a nemzeté, mert nemzetfentartó erő csak az evangéliomi protestantismusban, ennek feltétlen szabadságában és önkormányzatában van.

Ezzel üdvözöljük a Társaság legközelebbi közgyűlését!

**

IRODALMI SZEMLE

a) Hazai irodalom.

Dévay Biró Mátyás hittani kézikönyve: AT TIZ PARANTSOLATNAC. AH HIT AGAZATINAC, AM MI AT'A'NCNAC AES AH HIT PETSÆTINEC RÓVIDEN VALO MAG'ARA'ZATT'A. MAT'AS DEVAL. — *Szilády Áron* jegyzeteivel kiadja a Magyar Tud. Akadémia, Budapest, 1897., Franklin-társulat nyomdája. 142. lap, kis nyolczadrétben, korhú betűkkel. Ára?

A Magyar Tudományos Akadémia a ritkább és becsesebb régi magyar könyveket hasonmásos vagy korhú nyomásban egymásután kiadja. E nagybecsű sorozatban immár *Komjáthy* Benedek Pál levelei (1534), *Pesthy* Gábor Új-testamentoma (1536), *Telegdi* Miklós Keresztyénség fundamentomi (1562), *Szegedi* Gergely énekeskönyve (1569) és Dévay Biró Mátyás hittani kézikönyve jelent meg, mindannyia *Szilády Áron* szakavatott irodalomtörténeti jegyzeteivel ellátva, melyek valóságos irodalomtörténeti kincses bányák.

Dévay fent czimzett könyvének, mint a jegyzetekben olvassuk, egy teljes és egy csonka példánya ismeretes. Amaz az Erdélyi Múzeum könyvtárában őriztetik, emez pedig a Magyar Tud. Akadémia könyvtárában. Már ritkaságánál sem maradhatott hát ki a régi magyar könyvek sorozatából. Nyomtatásának helyéről és idejéről nincs benne szó. Azt, hogy Krakkóban Vietoris által nyomtatott, megállapította Szabó Károly; a nyomtatás évét, mely eddig csak hozzávetés tárgya volt, most Szilády Dévaynak a jegyzetekhez csatolt kilencz leveléből egész biztosan megállapítja, *bebizonyítván, hogy a könyv az 1538-ik év elején nyomtatott.* De földeríti Dévay életének eddig homályban volt néhány mozzanatát is. A végkövetkeztetéseket Szilády a Jegyzetek végén a következőkben foglalja össze:

Ezek szerint Dévay 1536 őszén maga gyógyítása s kész művei kiadása végett utazott külföldre. Latin műve nem Bázelen,

hanem Nürnbergben nyomatott. — Wittenbergből ha haza jött is, azonnal Krakkóba ment, hol hittani magyar műve nem 1543 után, hanem 1538 elején került ki Victoris sajtója alól. Ennek a példányait vitte magával Werner György Prágába; ezekből küldött Serédy Gáspár Nádasdy Tamásnak, Perényi Péternek. Ennélfogva *Dévay 1538-tól kezdve határozottan a helvét irányhoz csatlakozott.* Krakkóból 1538 tavaszán haza jövén, Ujváron állapodott meg. Nádasdy Tamáshoz való viszonya nem változott.

E kérdések tisztázásával nagy szolgálatot tett Szilády a magyar irodalom- és egyháztörténetnek. A szép nyomás és kiállítás diszere válik a Franklin-társulat nyomdájának. Sz. F.

A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története. Az 1894/95. évi Értesítőben. Írta *Koncz József* tanár. Marosvásárhely, 1896. a kollégium betűivel. 756 lap, nagy nyolczadrétben, számos képekkel. Ára?

Ez is millennáris tanügyi monográfia, még pedig a legjavából. Már 756 lapos terjedelmével imponál, még inkább tartalmának érdekes részleteivel s a benne megnyilatkozó szorgalom erejével. A ki átolvassa, teljes készséggel csatlakozik ahhoz az elismeréshez, melyben a közoktatásügyi miniszter a mű nagyszorgalmú szerzőjét, Koncz József tanárt részesítette.

A nagy munka nem alkalmi termék. Első felét már 1883-ban megírta és kiadta, második felét azóta készítette el s most együtt adta ki szerzője. Ez a több évig tartó munkásság különösen az adatok gondosságában és kritikai megrostálásában előnyösen meglátszik.

A terjedelmes mű három részre oszlik. Az I. rész ismerteti a székely (később marosvásárhelyi) partikula iskola történetét 1557-től 1672-ig (10—112 lap). A II-ik rész közli a sárospataki—gyulafehérvári bujdosó kollégium történetét 1672-től 1718-ig (113—176 lap). A harmadik rész első fele megismerteti a sárospatak—gyulafehérvár—marosvásárhelyi kollégium történetével 1718-tól 1896-ig, még pedig e korszak első felében a tanárok életrajza (117—511 lap), második felében a tanügy története (511—632), a kormányzat és iskolai belső élet (632—660), majd az alapítványok és a könyvtár története (661—718 l.), végül a kollégium helyiségei és építkezései vannak ismertetve.

Ebben a keretben alapos, részletes és kritikailag is érdemes külső és belső történetét nyújtja szerző a marosvásárhelyi kollégiumnak, mely 1557-től, tehát közel negyedfélszáz esztendő óta sok viszontagságot, de sok szép időt is látva, példás buzgósággal és hűséggel szolgálja a protestáns kultúra és irodalom hivatását s e

hosszú idő alatt tanári karában elsőrendű tudósokat, tanítványai között sok jeles embert és hazafit szolgáltatott a hazának.

A marosvásárhelyi kollégiumot, mint «schola particulá»-t 1557-ben az erdélyi rendek a nemzeti fejedelemséget szervező kolozsvári országgyűlésen Izabella királyné hozzájárulásával a kolozsvári kollégiummal egyidejűleg a marosvásárhelyi klostrom szekularizált vagyonából a XXIII-dik törvényezikkel alapították. Izabella királyné és János Zsigmond fejedelem 250 frt állami segítséget rendelt és szolgáltatott ki számára, melyet azonban a római kath. Báthoryak 150 frtra szállítottak le. Ezekből az alapokból egy 5—6 osztályos partikula vagy kis gimnázium állott fenn egész a XVIII. század elejéig, mikor a Sárospatakról elűzött kollégium Erdélybe szakadt része félszázados vándorlás után 1718-ban végleg megtelepszik Marosvásárhelyt s az addigi partikulát nagy kollégiummá növeli. Ennek a régebbi partikulának a XVI. századból 2, a XVII. századból 24, a XVIII. század elejéről 5 igazgatóját ismerteti szerző, gondosan összeállítva életrajzukat, részletesen közölve irodalmi működésüket és behatólag méltatva érdemeiket. A marosvásárhelyi partikula első ismeretes igazgatója *Laskai Csókás* Péter volt 1580—1581-ben, legkimagaslóbb tanára a XVI. században *Decsi Csímor* János az 1593—1601. években, kiról Tody F. azt tartja, hogy «a XVI. századnak egyik legtudósabb, legműveltebb és legmunkásabb s tán legszellemelesebb és legtöbb oldalú írója» volt. — A régi partikula idejéből közli még szerző a «partikula törvényei»-t, ismerteti az iskolának vártemplomi és szentmiklós-utczai helyiségeit, s végül a partikulára az 1557—1716. években tett pénzbeli és természetbeli alapítványokat és adományokat.

A könyv második része a sárospataki kollégium töredékének gyulafehérvári (1672—1716) és krakói (1716—1718) vándorlását s Patakról kiűzött híres tanárainak, *Buzinkai* Mihálynak és *Pósa-házi* Jánosnak szenvedésteljes küzdelmeit beszéli el, tehát tulajdonképen a sárospataki kollégium történetének egyik darabja. Szerző a fehérvári és krakói bujdosás idejéből is a belső történet kidomborítására fekteti a fősúlyt s műve e tekintetben egész korrajzzá szélesül. De e mellett a professzorok életrajzi és irodalmi működési adatait is gondosan összeszedi és ismerteti. Gyulafehérvárott működtek még *Kiskomáromi* István (1686—1700), *Rimaszombati* Kaposi Sámuel (1689—1713), *Zilahi* Sebes András (1714—1716), *Szathmári Paksi* Mihály 1716-tól 1734-ig, a mikor Sárospatakra visszamegy. — E belső történet mellett a bujdosó kollégium külső történetét is elég részletesen ismerteti szerző. 1700-ban és 1702-ben a jezsuiták megszállják, 1716-ban Steinwille generalis tényleg kiűzi a kollégiumot és tanárait Gyulafehérvárról, honnan két évre **Krakóban** vonja meg magát a zaklatott intézet. Végül leírja

a Gyulafehérvárt használt iskolai helyiségeket, könyvtárt, az ez időben nyert alapítványokat és adományokat stb.

A harmadik rész első felében a sárospataki—gyulafehérvári—marosvásárhelyi egyesült kollégium külső történetével ismerkedünk meg, második felében különböző alcímek alatt a belső történet van előadva. Tárgyalási módja itt is olyan, mint az előbbi részekben: a tanárok életrajza köré csoportosítja szerző az eseményeket. Itt összesen 47 tanár életével, iskolai és irodalmi működésével ismertet a szerző, ki a kollégium híresebb professzorairól a legapróbb vonást is a legnagyobb gondossággal közli. E közel kétszázéves időszakában sok kitűnő tanára volt a vásárhelyi kollégiumnak.

Volt köztük számos országos hírnév s volt egy világhírnév tudós is — *Bolyai* Farkas, a nagy matematikus. Nagyhírnév, külföldön is ismert professzora volt a múlt században (1779—1784) *Fogarasi Pap* József, kit József császár 1784-ben a pesti (akkor budai) egyetem első protestáns professorává nevezett ki, de kit a halál időközben és fiatalon hirtelen elragadott; ki a hollandi és berlini tudós társaságoktól 11 filozófiai pályadíjat nyert. Hírnevű ember volt a kollégium első jogtanára, Makfalvi *Dósa* Gergely (1794—1826), de még híresebb ennek fia M. *Dósa* Elek, a jogi író, országgyűlési képviselő és a képviselőház alelnöke. A theol. tanárok közül *Antal* János és *Bodola* Sámuel, később mindketten erdélyi püspökök, voltak kiváló alakok. A filozófiában *Köteles* Sámuel és *Péterfi* Károly jeleskedtek. Hazafias érzületéért vértanui halált halt *Török* János, az ötvenes évek kedvelt theologiai professzora. Országos hírnév tanárai voltak még az intézetnek *id. Szász* Károly, ennek fia *Szász* Béla és *Mentovich* Ferencz, kik irodalmilag is előnyösen ismert alakjai református tanügyünknek. A híresebb professzorok közül Antal, Bodola, Köteles, Bolyai, Péterfi, Dósa Elek tanároknak és *Gecse* Dánielnek, az emberszereteti intézet alapítójának arczképeit is közli könyvünk.

Rendkívül tartalmas a könyv harmadik részének második fele, melyben a tanügy fejlődését, a kollégium beléletét stb. ismerteti a szerző. Az anyag gazdagságáról képet nyújthatnak a fejezetek címei: Tanügy a XVI. században és Bethlen Gábor alatt és után. A német professzorok: Alsted, Bisterfeld és Piscator; tantervek és működésök. Szenczi Molnár Albert, Apáczai Cs. János és Basir Izsák tanrendje. A gyulafehérvári iskola régi törvényei. A partikula régi tanügye. A kollégium tanügye 1718 - 1848-ig. Tantervek, osztályok, kézikönyvek, osztálytanítók s ezek vizsgái; tabellák, kalkulusok, bizonyítványok. Az iskolai beléletből: a kormányzat, gondnokság, igazgatók, tanvezetők; diákok, togatusok, alumnusok, convictus; öltözet: tóga, reverenda, magyarka, hajviselet. Kilenczvenes diákok s ezek előnyei, czipó; város diákjai, diák-szolgák. Az ifjúság időtöltései, játéka,

játszóhelyei. Törvények, emlékkönyvek, anyakönyvek, jegyzőkönyvek, pecsét.

Nagy szorgalommal vannak összeállítva az alapítványok, a pénzadományok, a természeti adományok stb. 254 alapítvány keletkezését, célját és összegét ismerteti a szerző. Az alapítványok között érdekes a Gecse-alapítvány (az emberszereteti intézet), melyet Gecse Dániel orvostudor 1820-ban 2000, 1824-ben 6000, 1832-ben 30,000 forintra növelvén száz éven át folyton tőkésítettetni rendelt, míg egy millió forintra nem növekedik. Akkor az egymillió frtnak fele az erdélyi igazgató-tanácsnak és a marosvásárhelyi kollégiumnak egyenlő részben kiadandó; másik fele pedig szintén egyenlő részben a m. kir. kormánynak és Vásárhelynek adandó közművelődési célokra. Fél század eltelte után azonban a begyűlő kamatnak egyhatodát a kollégium élvezheti. Élvezi is 1871-től fogva, még pedig 2671 frtban. A kollégium összes vagyona tőkepénzekben 281,596 frt 11 kr., ingatlanokban 121,700 frt, nyomdája értéke 8889 frt 10 kr., évjáradékainak tőkéje 60,477 frt, összesen 472,662 forint 21 kr. A felszerelések (iskolai épületek) értéke ebbe az összegbe nincs beszámítva.

A könyvtár rövid történetéből is érdekes adatokat olvasunk. Az anya- vagy nagy-könyvtár alapja a régi pártikuláról maradt 50 darab könyv s a sárospataki—gyulafehérvári kollégiumnak Vásárhelyre átvitt 120 darab könyve. Nagyobb mértékben a XVIII. század vége óta szaporodott, részint ajándékozás, részint vásárlás útján. Állománya 16,124 mű, 20,247 kötet és 5917 füzet. Van számos kézírata, 200 darab régi magyar nyomtatványa s ezek között több unicum. Ősnyomtatvány 7, codex 1, idegen nyelven 1711 előtt Magyarországon megjelent mű 30 darab. Könyvek szerzésére évenként 400 frtot fordít a kollégium.

A könyv végső szakaszában a kollégium helyiségeinek és építkezéseinek a történetét mondja el a szorgalmas szerző.

Koncz József könyve rendkívül becses tanügyi monográfia. Előnyös oldalai az anyag páratlan gazdagsága, bősége; a tanárok életrajzi adatainak és irodalmi műveik jegyzékének pontos összeszeredése s mindezeknek lelkiismeretes kritikai megrostálása. Az adatoknak roppant mennyisége tette oly testessé a könyvet. Különösen részletesek és becsesek a tanárok életrajzai s irodalmi működésök ismertetése. Maga a történeti feldolgozás az arányosság, kerekdedség és csiszoltság tekintetében nem áll arányban az adatok gazdagságával. De mint forrásmű a legjobbjai közé tartozik tanügyi irodalmunknak, mely a legnagyobb tisztelettel és elismeréssel adózhat Koncz Józsefnek, a nagy szorgalmú gyűjtőnek s a kiváló történeti érzékű írónak.

V. F.

Theologiai Ismeretek Tára. Hazai és külföldi források, főleg a Holtzmann-Zöpfel-féle Lexikon II-dik kiadása alapján dr. Antal Géza, Rácz Kálmán és dr. Tüdős István közreműködésével szerkeszti *Zoványi Jenő* theologiai magántanár, tiszaföldvári lelkész. IX. (II. kötet 4.) füzet. 241—320 lap. E füzet ára 50 kr., az egész mű ára 6 frt. Mező-Túr, 1897. Gyikó K. nyomdája. Kapható a szerzőnél Tisza-Földvártt.

Zoványi theologiai lexikona becses terméke theologiai irodalmunknak. Felöleli az egész theologiai tudományt s annak egyes kérdéseit encyclopaedikus tömörséggel s általában véve kellő tárgyilagossággal alfabetikus sorrendben ismerteti. Könyve tehát nagyon hasznos irodalmi kalauz a theologiai tudományok mezején.

Jelen füzet a «Kathedra-Lehnini jóslat» címszók közötti anyagot dolgozza fel. Gondot fordít a bibliai, a dogmatikai és a vallásbölcészeti kérdésekre is, de mind terjedelem, mind kidolgozás tekintetében legjobbak az egyháztörténeti s ezek közt is a hazai egyháztörténeti és életrajzi cikkek. Különös érdeme, valódi fénypontja a vállalatnak a hazai tárgyú kérdések gondos és aránylag elég terjedelmes kidolgozása, úgy hogy a mű nem egyszerű átírása a német anyagnak, kibővítve a magyar tárgyakkal; hanem azt mondhatni, hogy túlnyomóan magyar theologiai munka, melyben a magyar anyag a túlnyomó. A magyar tárgyak és kérdések eme gondos kidolgozása jelentékeny tudományos értéket ad a munkának. A mostani füzetben is pl. Kecskeméti János, Kecskeméti egyház, Kecskeméti egyházmegye, Kemenesaljai esperesség, Kemény János, Kenessey Béla, Keresztes József, Keresztesi József, Keresztury Pál, Kéri szerződés, Keserű Dayka János, Késmárki collegium. Kézdi ref. egyházmegye, Kis János (ev. püspök), Kiss Ádám, Kiss Áron, Kiss Bálint, Kiss Kálmán, Kiss Károly, Kocsi Csergő Bálint, Kollár János, Kolozsvári Sándor, Kolozsvári zsinat, Kolozsvári egyházmegye, Kolozsvártt a protestantismus, Komáromi Csipkés György, Komáromi egyházmegye, Komjáthi Benedek, Komjáti zsinat, Koncz József, Konvent (egyetemes), Kopácsi István, Kovács Albert és Ödön, Kovásznai Péter, Kováts Gyula, Köleséri Sámuel, Könyves Tóth Kálmán és Mihály, Körösszegi Hermann István, Köteles Sámuel, Közalap (egyházi), Közlapok, Kriza János, Krman Dániel, Krupecz István, Kulcsár György, Kun Bertalan, Kunsági egyházmegye, Kuun Géza gróf. Kuzmány Károly, Küküllői egyházmegye, Külföldi tanulmányozás, Külsősomogyi egyházmegye, Kvaesala János, Lakatos József, Láni Illés és Zakariás, Laskai Csókás Péter, Laskai Matkó János, Laucsek Márton, Legáczió, Legényegyletek stb. egytől-egyig magyar tárgyúak.

E mellett azonban az általános theologiai kérdések és az egyház és theologiai irodalom külföldi nagy alakjai sincsenek elhanyagolva az Ismeretek Tárában. A német, angol és francia theologia

nagy alakjai bár röviden, de szintén szabatosan vannak ismertetve s e tekintetben is gondosan megrostálta a szerkesztő az anyagot s kellően szem előtt tartja a különös magyar szempontokat.

A kidolgozás előnyére írjuk végül azt is, hogy minden cikk végén irodalmi utalás olvasható, a mi a további tanulmányozást megkönnyíti; továbbá azt is, hogy bár a szerző és a dolgozó társak theol. álláspontja kivált a bibliai és dogmatikai cikkekben mindenütt fölismerhető, de azért nem tűznek egyoldalú párttheológiát, a mi az ilyen encyclopaedikus művekben nincs is helyén. A mű iránya ellen csak a szigorúbb theol. conservatismus tehet kifogást, a mennyiben a dogmatikai kérdéseknél itt-ott erősebb a rationalista íz és szín. Am azért a Theologiai Ismeretek Tára hézagpótló és értékes mű. Méltó a pártolásra.

Sóvárad.

Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Gyűjtötte és rendezte *dr. Margalits Ede* egyetemi tanár. I—XII. füzet. A Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy-társaság támogatásával kiadja Kókai Lajos, Budapest, 1896., 770 lap, ára 4 frt.

Millennáris kiadványul szánt füzetes mű, melyből azonban az utolsó kettős (XI—XII.) füzet is kikerült már a sajtó alól. Nem jár töretlen úton, közmondás-gyűjteményünknek aránylag elég gazdag irodalma van. Decsi János (1583), Szenczi Molnár Albert (1604), Kis-Vicay (1713), Faludi Ferencz (1787), Kovács Pál (1794), Baróti Szabó Dávid (1804), Dugonics András (1820), Ballagi Mór (1850), Erdélyi János (1851), Sirisaka Andor (1891) már igen figyelemreméltó közmondás-gyűjteményeket szerkesztettek s a Magyar Nyelvőr szintén rengeteg sok közmondást szedett össze. Am azért Margalits gyűjteménye teljességgel nem felesleges, mert mind teljesség, mind módszer tekintetében fölülmulja elődjait.

Margalits gyűjteményében, melyen 1864 óta dolgozott, 25,336 közmondás és közmondásszerű szólás van közölve, míg az eddig legteljesebb Erdélyi-féle gyűjteményben is csak 9000. Margalits könyvében megvan a régibb gyűjtők összes anyaga s azonkívül maga is sokat gyűjtött. Eddig tehát a Margalitsé a legteljesebb közmondás-gyűjteményünk. Ennek a szorgalmas gyűjtés mellett az is a magyarázata, hogy Margalits nemcsak a szorosán vett közmondásokat, hanem a közmondásszerű szólásokat is felvette gyűjteményébe. A könyv legnagyobb előnye azonban a módszer tökéletesítésében van. A közmondások összeírásának eddig három ismertebb módja van. A tárgycsoportos rendszer, melyet nálunk Dugonics követett; de ez nagyon kezdetleges. Az ábéczés rend, melyet Sirisaka alkalmazott, de ez czélszerűtlen. Az alapszó-rendszer, melyet Erdélyi János használt először. Margalits az alapszó-rendszert fogadta el, de

lényegesen javította. Mert míg Erdélyinél egy közmondás csak egyszer fordul elő, addig Margalitsnál egy közmondás annyi alapszó keretében fordul elő, a hány jellemző szó van benne. Azután Margalits minden közmondásnak megnevezi a gazdáját, a ki azt először használta írásban. Ez nyelvészettörténeti szempontból ad értéket a műnek s egészen új és eredeti a munkában. Előnyéül írhatjuk végül azt is e műnek, hogy pl. Pázmány és Mikes irataiból, melyek a maguk korában mintái a klasszikus prózának, valamint a népdalokból és népmesékből számtalan új közmondást gyűjtött össze, bár e tekintetben még teljességgel nincs kiaknázva sem az irodalmi, sem a népies nyelv.

Mint eddig legteljesebb s módszerben a leghelyesebb gyűjtemény, Margalits közmondásos könyve határozott nyereség irodalmunkban. Már pedig a közmondások kodexe nemcsak nyelvészeti szempontból érdekes, hanem azért is, mert a közmondásokban a nemzet szelleme, faji jelleme, bölcsesége, élettapasztalata és humora, tehát a nemzeti génusz a maga teljességében nyilatkozik meg. Érdeemes munka tehát a közmondások kodifikálása, mit Margalits e könyvben derekasan végzett. F.

b) Külföldi irodalom:

Müller, Julius Dr. als Ethiker und die Glaubensfrage mit Bezug auf das Apostolikum. Eine ethische und ethisch-dogmatische Studie von J. L. Schultze, Pastor und Professor a königl. Joachimsthalschen Gymnasium zu Berlin. Bremen (Müller) 1895. 245 l. Ára?

Annak a 18 évvel azelőtt váratlanul elhunyt nagy hallei theologusnak, ki «a bűnről» szóló nagy monographiájával (utolsó kiadás 1877.) ajándékozta meg az újabb rendszeres theologiai irodalmat, már e tárgyánál fogva is nagy súlyt kellett fektetnie az etikára. S tényleg egyik unokája által kézírataiból kivonatolva kiadott etikai rendszerében ritka virtuozitással kapcsolja össze a szigorúan tudományos és vallásos keresztényen szempontokat, s ugyancsak komolyan méltányolja az erkölcsi akaratot, az általános emberi erkölcsi képességeket, az isteni következményeket és az emberi akaratelhatározást, a bűnt és a tartozást s a Jézus által eszközölt vallásos erkölcsi megváltást.

Ethikájában közelebbről a nagyhírű Müller egy alapvető s fölépítő részt különböztetett meg. Az alapvető rész első szakasza «segéditételeket» kölcsönöz «a philosophiai etikából», majd a második szakasz «segéditételeket a dogmatikából», s a harmadik szakasz «a theologiai ethika alapelvét» ismerteti. Álláspontjának határozottságát sőt ékességét bizonyítja már az, hogy az akaratot «az erkölcsiség alanyának» s az akarat szabadságát «az erkölcsiség feltételének» mondja, sőt tovább menve az erköl-

csinek körét élesen megkülönbözteti a kellemesnek, hasznosnak és szépségnek körétől, s Kant kategorikus imperativusa mintájára mindenben az erkölcsinek autonómiáját vitatja. Állást foglal Schleiermachernek a physica és ethika egymáshoz való viszonyáról adott meghatározása ellen s Kant és Fichte szellemében teljesen méltányolja a szorosabb erkölcsinek és a mélyebb ker. szelleműnek egységét. Itt csak azt kérdezhetnők Müllertől, hogy melyik philos. etikától kölcsönözzön «segédtételeket» a theologiai ethika? Tán megfordítva inkább lehetne szólani a kérdésről, a mennyiben a philos. erkölcsstan tudományos kutatásainak végeredménye nem lehet más, mint a positiv ev. ker. ethika. Ez épen a philos. erkölcsstan «postulátuma», és nem megfordítva, a mint hogy Müller is az istenemberben, mint az Isten fia igaz emberségében látja az emberi erkölcsi tökéletesség példányképét.

A «dogmatikából vett segédtételek» közé az erkölcsi életnek az újjászületésből való eredetét s az új benső erkölcsi életnek főelvét sorozza Müller, a hol meggyőző fejtegetései kellemesen érintik a hívő keresztyén olvasót. A II. vagy «konstruktív» rész az erkölcsit mindenekelőtt a kötelesség szempontja alá foglalja, a melyet «a ker. ember akaratéletehez intézett követelménynek» definiál a szerző. Az Isten iránt való kötelességeket közvetlennek mondja s a ker. önadaadást élesen és világosan megkülönbözteti úgy a pusztá pantheista resignációtól, mint a stoikus apáthiától. Majd fejtegeti közelebbről «az emberekhez való viszonyaink által közvetített kötelességeket», a melyeket «Gerechtigkeitspflichten» és «Vollkommenheitspflichten» rovata alatt tárgyal. Az elsők közé tartoznak: physikai életünk megbecsülése és józan fegyelmezése, az érzéki természetnek alávetett viszonya a szellemhez, életboldogságunk külső feltételei (Aristoteles!), az őszinteség és igazságosság, mint az intellectuális érintkezés feltétele stb., az utóbbiak közé: a szellem uralma a testiség felett, másokról való anyagi és szellemi gondoskodás, a tűró és önfeláldozó szeretet jelenségei stb. A jóról szóló tan tárgyalja a család, az állam és az egyház ethikai közösségeit. Itt különösen gazdagok az ő fejtegetései finom megfigyelésekben és bő tapasztalatokban.

Müller Kanttal találkozik abban, hogy az erkölcsinek egész körét a kötelességfogalom alá foglalja, s a Kant által jog- és erénykötelességek (legalitás-moralitás) között tett különbség is teljesen megfelel a Müller-féle Gerechtigkeits- és Vollkommenheitspflichten-eknek. Ily beosztás mellett természetesen nagyon rövidre van szabva a jóról s az erényről szóló rész Müller etikájában. E tekintetben jobban kellett volna Schleiermacher és Rothe rendszereire támaszkodnia.

Végül a függelékben a kiadó egy igen sikerült értekezést ad az Apostolicum hitkérdéséről, a melyben az újabban sokat is tárgyalt tanellentétekre is kiterjeszkedett. Ez értekezés kevésbé az etikába, mint inkább a dogmatikába vagy symbolikába való. A mű különben a hallewittenbergi egyetem theol. fakultásának van ajánlva. Sz. M.

Beiträge zur Reformationsgeschichte. Herrn Oberconsistorialrath Prof. D. Dr. J. Köstlin bei der Feier seines 70. Geburtstages ehrethetigs gewidmet von Albrecht, Brieger, Buchwald, Kawerau, Koffmane, Kolde, Müller, Rietschel, Schubert, Gotha (Perthes). 1896. 228. l. Ára 5 márka.

Ezek az egyháztörténeti dolgozatok az időközileg hallei tanszékétől megvált nagy hírű Luther-tudósnek és egyháztörténetírónak, Köstlinnek szólnak, s «Adalékok a reformáció történetéhez» cím alatt e történetnek különböző korszakaiba vezetik az olvasót. Így *Albrecht* új adalékokat közöl Luthernek 1524-iki levelezéseire; *Brieger* tanár megvilágítja a lipcsei ismeretes szóvita kéziratok följegyzéseit; *Buchwald* a nürnbergi városi levéltárból wittenbergi kátéprédikációkat közöl. *Kawerau* az antinomistikus viták történetét gazdagítja; *Koffmane* néhány Luther-féle zsoltármagyarázatot ad; *Kolde* a swabachi cikket, mint az Augustana confessio előmunkálatait bírálja; *Müller* Melanchthon 1545–1560-ig tartott beszédeit tárgyalja; *Rietschel* Luthernek a gyermekek kereszteléséről szóló tanát tisztázza s végül *Schubert* Bucernek, az unió e fáradhatatlan harcosának két prédikációját közli.

Albrecht közleménye kritikai természetű, s Luther műveinek ú. n. weimári fejedelmi kiadásába szánt dolgozataihoz előmunkálatokat közöl. Főleg az 1524. évben megjelent Luther-iratokat teszi kritikai vizsgálódásainak tárgyává, s ennyiben a Luther-iratok és levelek kritikai kérdését tisztázza.

Brieger lipcsei egyháztörténetíró a lipcsei szóvitához nyújt becses adalékokat. A freiburgi gymn. levéllárban fölfedezte a már Löscher «Reformationsacta und Documenta» 1729 című művében említett kéziratok följegyzését a szóvitáról, a melyet a lipcsei egyetemi könyvtárban őrzött eredeti akták egyik példányával hasonlított össze. E szóvita, tudjuk, főleg a tradíció érvénye tekintetében forduló pontot jelez Luther reformátori fejlődésében.

A *Buchwald* által közzétett kátés prédikációkat 1529. február havában a megbetegedett Luther helyett Fröschel, Mantel és Rörer diakonok tartották. A Luther kátéjához való csatlakozási helyeket gondosan jelölte meg a kiadó. A reformáció homilétikai irodalmához igen becses adalékok. Fröschel a belső parancsról s a sakramentumokról, Mantel a következő parancsokról s a hitről, Rörer pedig a miatyánkról prédikált.

Kawerau az antinomistikus viták történetéhez nyújt becses adalékokat. Kimutatja, hogy azok eredete már 1524-ben keresendő, mely évben Bayer tetseni lelkész álláspontja ellen védi Luther és Melanchthon az evangelium mellett a törvény jelentőségét és nevelő hatását az újjászületett keresztyén ember életére. Különösen tisztázza Agricola eislebeni lelkésznek az antinomistikus vitákban való ismeretes szereplését.

Koffmane dolgozata is előmunkálat a Luther-iratok ú. n. weimári

kiadásához, a hová különösen Luther zsoltármagyarázatait szánta, míg *Kolde* a swabachi cikkek keletkezésének kritikai kérdését tisztázza.

Müller tanár, ismert nevű egyháztörténetíró «Zur Chronologie und Bibliographie der Reden Melanchthons (1545—1560)» című értekezése a Melanchthon bibliographia teljesebbé tételéhez s Melanchthon műveinek szükségessé vált újabb kritikai kiadásához nyújt becses adalékokat. Kimutatja, hogy a későbbi gyűjteményeken, nem pedig az eredeti nyomtatványokon alapuló ú. n. «Corpus Reformatorum»-féle kiadásba sok nem Melanchthontól eredő beszéd csúszott be. Melanchthon művei tehát szövegkritikai revíziót igényelnek, mert csak így felelhetnek meg az egyháztörténeti kutatás mai igényeinek. A sok tekintetben zavaros chronologiai rend megállapítása céljából a wittenbergi theol. dékánatusi évkönyvekhez fordult segítségül.

Rietschel Luthernek a gyermekek kereszteléséről szóló nehéz dogmatikai és liturgiai jelentőségű tanát tisztázza, mely is a gyermekeknél azok hitét feltételezi.

Végül *Schubert* által közzétett Bucer-féle prédikációk egyike 1531. János 17, 17—21 felett a lutheránusok s a felső-németországi reformátusok kibékítése céljából Ágostában tartatott, míg a másik egy 1543. tartatott esketési beszéd. Mivel Bucertől, ettől a fáradhatatlan békeapostoltól kevés prédikácziók van, e prédikácziók is becses adalékok a reformáczió homilatikai irodalmához.

Sz. M.

Kügelgen: Immanuel Kant's Auffassung von der Bibel und seine Auslegung derselben. Ein Kompendium Kant'scher Theologie. Leipzig (Deichert), 1896. 98. l. Ára?

Ismeretes Kant híres mondása az etikában: «Két dolog van — úgymond — a mi páratlan csudálatra ragadja az embert, s ez a csillagos ég mi felettünk s az erkölcsi törvény mi bennünk». Az is köztudomású dolog, hogy valósággal apotheosisát adja a kötelességfogalomnak s egyedül a jóakaratot nevezi abszolút értékűnek. Moralismusa a «gyakorlati ész bírálata» című műveiben és «philos. vallástaná»-ban gyakran támaszkodik a bibliára.

Említett műveiben gyakrabban szól «az utolsókról, kik lesznek az elsők», «az egy akolról s egy pásztorról», dicsérettel emlékezik meg a württembergi Bengel írásmagyarázatáról, megemlíti az írás nyomán többféle alkalmazásban «a sáskákat, a melyeket keresztelő János a pusztában evett», «a hűtlen sáfárt», «a drága gyöngyöt», «a véka alá rejtett világosságot», «a pünkösdi csudát» stb; gyakrabban bibliai fogalmakkal él, mint p. o. «a teremtmény hiúságával», «a földi élet szenvedéseivel», «az örök hajlékokkal». Mindez azt mutatja, hogy Kant is a biblia befolyása alatt állott s annak világnézetéből élt és táplálkozott.

S tényleg a keresztyénség és a biblia a legnagyobb befolyással volt Kant világnézetére (3. l.). Szerette a házi bibliát s csudálta vallásos

anyjának mérsékelt pietismusát. E pietismus gyakorlati egyháziasságát lépten-nyomon kiemeli. «Önkénytelenül is tiszteletet érdemel a pietisták nyugodtsága, benső vallásos békéje s vidámsága. Azzal dicsekedhetnek, a mi a legfőbb a földön». Schultz pietista theol. tanárt a legnagyobb kegyelettel halmozza el, s midőn atyja 1740-ben elhalt, házi bibliájába azt írta: «A jó Isten, ki e földön kevés örömben részesítette, juttasson neki örök életet és boldogságot a mennyekben»

Tudjuk, hogy Kantnál a vallás lényegileg véve az erkölcsiséggel azonos, tehát a positiv vallások értékét azok erkölcsi tartalmában látta. A vallás forrása a kategórikus imperativus, a melynek kötelességei isteni parancsolatoknak veendőek. Azért kívánja az «erkölcsi interpretációt», a mely szerint a bibliai és dogmatikai képzetek a morális észhit értelmében magyarázandók. Észvallása tehát moráltheologia, s ennek érdekeit szolgálja a biblia és a keresztyénség. Az egyház «az erkölcsileg újjászületett emberek általános erkölcsi közössége», s annak ideálja «az észhit teljes uralma» vagyis «Istenországa». A bibliai theológiával szembe állítja a philos. theológiát, mely az igazságra vezérő isteni szellemet van hivatva kutatni az írásban és az egyházban.

Sorra ismerteti aztán szerző részletesebben Kant tanát az írásról, az eredendő bűnről, az emberi nem eredete és fejlődéséről, az ószövetségi theodiceáról, az ószövetség használata és magyarázatáról, az istenemberről, az Isten országáról, a miatyánkról s az utolsó dolgokról. Fejtegetéseinek eredményét következőleg foglalja össze: Kant nemcsak járatos volt a bibliában, de sokszor, és sokféleképen fel is használta azt «bizonyos tiszta észigazságok behozására». Ezzel nem visz bele philosophiát a bibliába, vagy bibliát a philosophiába, sőt inkább a bibliáról azt tartja, hogy «beláthatatlan időre a legalkalmasabb taneszköz a nyilvános vallásoktatásnál». A bibliai hit azonban csak átmeneti, az észhit ellenben maradandó értékkel bír, a miért is «nem a morál a biblia, hanem ellenkezőleg a biblia a morál szerint értelmezendő és magyarázandó». Ez alapon az eredendő bűn s az istenember bibliai tanát is «korrigálta». Rationalizáló empirismusa az ő írásmagyarázatának hermeneutikai alapelve. A hit a moralitáson alapul, s az istenember «a moralitás ősképe, istenküldötte, sőt helyettese». Az «új ég és új föld a jólét üdvöztető közössége». Istennel szemben csak kötelességeink, neki pedig velünk szemben csak jogai vannak. Az eschatologia «általános érvényű észigazság», a melynek útja a folytonos erkölcsi tökéletesedés. A vallásnál «minden a cselekvéstől függ». A midőn a morális észvallás győzedelmeskedni fog a tételes vallások felett, az leend «Isten minden mindenkben».

A Kant műveiben előforduló bibliai idézetek gyűjteménye s egy ügyesen összeállított név- és tárgymutató zárja be szerző jeles monographiáját. Bizonyára becses adalék a legújabb Kant-féle irodalomhoz, a melyet a «Kantstudien» I. kötete is igen méltányol. *Se. M.*

**A Magy. Prot. Irod. Társ. pénztárába
1897. április 1-től 30-áig befolyt összegek
kimutatása:**

1. Pártfogó tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:
Pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség.

1. Alapító tagok kötvényei után 5%-os kamatok 1897-re:
Schneller István egyet. tanár Kolozsvár, Bóné Géza Budapest, Kiss Áron Budapest, Alsó-némedi ev. ref. egyház. **1898—1897-re:** Gróf Dégenfeld József főispán Debreczen. **1896—1898-ra:** Kolozsvári ev. ref. theol. fakultás.

3. Rendes tagsági díjak évi 6 frtjával befolytak 1897-re:
Tóháti ev. ref. lelkési kör, Rév-Komáromi ág. h. ev. egyház, Gróf Zichy Kázmérné Ujfalu, id. Lészai Ferencz M.-Gorbó, Nagy József ev. ref. lelkész Nagy-Szeben, Somlóvidéki ág. h. ev. lelk. értekezlet, Zayzon János ev. ref. lelk. Erzsébetváros, Csia Kálmán ev. ref. lelk. Etéd, Rákosi Lajos ev. ref. esperes Lukafalva, Gaál Lajos ev. ref. lelk. Bodmér, Bieberauer Rikárd Budapest, Budapesti ev. ref. theologiai tanári kar, Darányi Ignác Budapest, Fabiny Gyula Budapest, Illyefalvi Vitéz Kálmán Budapest, Kasies Péter Budapest, dr. Nagy Dezső Budapest, Péterfi Sándor Budapest, dr. Sztehlo Kornél Budapest, Zelenka Lajos Budapest, Varga László ev. ref. lelk. A.-Némedi. **1896-ra:** Palóczi Czinke István ev. ref. lelk. Rimaszombat. Haypál Benő ev. ref. lelk. Budapest. **1895-re:** Fekete Gyula ev. ref. lelk. N.-Kikinda. **1894—1896-ra:** dr. Buday-Plichta Barna Losoncz. **1896—1897-re:** Veres József ág. h. ev. főesperes Orosháza. **1895—1897-re:** Budapesti ág. h. ev. hit-oktatói testület. **1894—1895-re:** Balázs József ev. ref. lelkész Besztercze.

4. Pártoló tagsági díjak évi 3 frtjával befolytak 1897-re:
Mozgay Mihály ev. ref. tanító F.-Gorzsony, id. Kutasi Ferencz ev. ref. lelk. Mező-Komárom, Félegyházi Antal coll. tanár Székely-Udvarhely. **1896-ra:** Kiss Albert anár Igló (és 1895-re 1 frt)

Összesen befolyt 302 frt.

Budapest, 1897. április 1.

Bendl Henrik,
társ. pénztáros.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság szellemi ügyeit érdeklő küldemények, továbbá a reklamációk, lakásváltozások, valamint a tagsági jelentkezések **Szöts Farkas** titkárhoz (IX., Pipa-u. 23.), a tagsági díjak és minden másféle pénzek **Bendl Henrik** pénztárnokhoz (IV., Deák-tér 4.) küldendők.

TUDOMÁSUL.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pártfogó-, alapító- és rendes tagjai részére az 1897-dik évi könyvilletmény (monografia) elkészült és a jövő héten szétküldetik. A könyv címe: **Zsilinszky Mihály: Val-lásügyi tárgyalások** 1687—1711. Terjedelme 30 fv, bolti ára **3 frt.**

MEGHÍVÓ.

A

MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG

1897. május 19-én Pápán tartandó

RENDES KÖZGYŰLÉSÉRE.

A közgyűlést megelőzőleg d. e. 9 órakor isteni tisztelet a ref. templomban.

Prédikál: ANTAL GÁBOR, dunántúli ref. püspök.

Templom után közgyűlés a főgymnasium dísztermében.

TÁRGYSOROZAT:

1. *Fohász*, Bartalus Istvántól. Énekli az ezen alkalomra alakult vegyeskar.
2. *Elnöki megnyitó*. Tartja GYURÁTZ FERENCZ, ev. püspök, elnök.
3. *Titkári jelentés* és választmányi előterjesztések (a számvizsgálatról, a Magyarázatos Bibliáról stb.). Előterjeszti: SZŐTS FARKAS, budapesti ref. theologiai igazgató-tanár, titkár.
4. *Mennybéli felséges Isten!* . . . Férfikarra alkalmazta Gáthy Zoltán, főiskolai ének- és zenetanár. Énekli a főiskolai férfikar.
5. *Czeplédy István*. Felolvasás, tartja RÉVÉSZ KÁLMÁN, kassai ref. lelkész.
6. *Az úgynevezett autonom erkölcsiségről*. Felolvasás, tartja BANCsó ANTAL, soproni ev. theologiai tanár.
7. *Hymnus*. A főisk. ifjúsági zenekar kísérete mellett előadja a vegyeskar.

E közgyűlésre a Társaság tagjait és az érdeklődő közönséget tisztelettel meghívja az

Budapest és Pápa, 1897. április hóban.

Elnökség.

TÁJÉKOZÁSUL.

1. A *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* elnökségének közbenjárására a m. kir. kereskedelmi minisztérium a pápai közgyűlésre utazó társulati tagoknak a M. Á. V. vonalain *Pápáig és vissza kedvezményes vasúti jegyet* engedélyezett. Alsóbb osztályú jeggyel magasabb kocsiosztályban lehet utazni. A kedvezményes jegy gyorsvonatra nem érvényes.
2. A *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* pápai tagjai és barátai a közgyűlésre utazók fogadásáról és elszállásolásáról gondoskodnak. E végből *május 10-ig Pápán Kiss Gábor ref. lelkész úrnál*, mint a rendező-bizottság elnökénél kell jelentkezni. A vasúti *kedvezményes jegyekért* szintén hozzá kell fordulni.
3. Május 18-án, este 8 órakor ismerkedési estély a Griff-fogadó nagytermében.
4. Május 19-én, d. u. 2 órakor közebed a Griff-fogadó nagytermében.
5. Május 20-án, reggel 7 órakor kirándulás Somlyóra.